

Zwolle in jaren van oorlog

NEDERLAND

Ter Herinnering aan

CANADA

DE BEVRIJDING VAN

ZWOLLE

14 APRIL 1945

1940 - 1945

Zwols Historisch Tijdschrift

37e jaargang 2020 nummer 1 - 8,50 euro

Wim Huijsmans

(Collectie ZHT)

Hotel Peters tijdens de Tweede Wereldoorlog als Wehrmachtheim voor Duitse officieren. Er stonden permanent schildwachten voor de deur. (Collectie HCO)

Suikerhistorie

Hotel Peters, Grote Markt 11

Al eeuwenlang heeft Grote Markt 11 een horecafunctie. Tot 1887 stonden er op deze plek twee panden, die toen werden samengevoegd. Het stond bekend als 'Het Heerenlogement'. In 1937 kwam het pand in bezit van P.H. Peeters, die de naam wijzigde in Hotel Peters. Het behoorde tot de betere hotels van de stad. Het was dan ook niet verwonderlijk dat het hotel in de Tweede Wereldoorlog gevorderd werd door de Duitse Wehrmacht en dienst ging doen als *Wehrmachtheim* voor het hogere Duitse militaire kader. Ook Nederlandse jongemannen die wilden toetreden tot de Waffen SS werden hier ter keuring opgeroepen. Andere Wehrmachtheime waren gevestigd in de Groote Sociëteit (Koestraat 8) en in café-restaurant Centraal (Sassenstraat 39, nu café/lunchroom Anne&Max). In de oorlog bleef Peeters, zo goed en zo kwaad als dat ging, zijn zaak runnen. Er vonden onder meer vergaderingen plaats van organisaties die door de Duitsers niet verboden waren, zoals een waterschap. Peeters verschaftte zelfs – in het hol van de leeuw – op zolder af en toe onderdak aan onderduikers.

In Wehrmachtheime konden Duitse militairen in hun vrije tijd genieten van een hapje en een drankje, van muziek en soms van films. Andere 'deutschfreundliche' cafés trof men aan in de Broerenstraat op nr. 10 onder de naam 'Deutsche Bierstube' (nu Brasserie Dunnik) en aan de Oude Vismarkt op nr. 38 naast het (oude) postkantoor. Daar kon men in café-restaurant 'Victoria' (!) terecht voor *Gepflegte Biere* en een *Prima Küche*.

Peeters overleed in 1948. Het hotel werd achtereenvolgens overgenomen door H. Snijder en in 1968 door de heer Dijkstra. Het werd toen Hotel Dijkstra. Tegenwoordig huisvest het de broodjeszaak Vito's en restaurant La Meridiana, genoemd naar de achttiende-eeuwse zonnwijzer op het dak.

Redactioneel

‘We leven in een oorlog,’ kun je horen in deze barre tijden anno 2020.

Wat daar ook van zij, en hoe anders ook de oorzaken en omstandigheden, ze brengen de beleving van angst en onzekerheid, van willekeur en het gevoel overgeleverd te zijn, misschien wel dichterbij dan ooit. Ook nu is het gewone bijzonder en het bijzondere al bijna gewoon. Ook nu, 75 jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, is vrijheid geen vanzelfsprekendheid.

Het geeft dit eerste nummer van 2020 van het *Zwols Historisch Tijdschrift* een andere lading. En de dag waarop het in de brievenbus of op de deurmat kan vallen, is op het moment van schrijven van dit redactioneel nog ongewis. Zeker is in ieder geval, dat het niet meer vóór 14 april, de dag waarop Zwolle in 1945 werd bevrijd, kon verschijnen. Zeker is ook, dat enkele artikelen niet konden worden opgenomen omdat bronnen en personen niet of moeilijk bereikbaar waren.

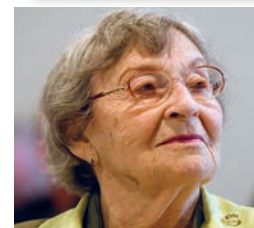
De inhoudsopgave hiernaast laat heel uiteenlopende, soms onvoorstelbare verhalen en beelden zien – van strijd, moed, leed, wanhoop, toeval, pech, geluk, macht en onmacht, alledaagseheid; dat alles in jaren van oorlog, de periode 1940-1945. Jaren ook van hoop. En van verlangen naar Vrijheid.

THEIR NAME LIVETH
FOR EVERMORE

Inhoud

Suikerhistorie Wim Huijsmans	2
Dagelijks leven in Zwolle tijdens de oorlog <i>In doorlopende lijn</i> Frank Inklaar en Jan van de Wetering	4
De bevrijding bracht de burgemeester van Zwolle geen verlossing Sander van Walsum	5
Chaim en Selma Engel-Wijnberg getuigen over vernietigingskamp Sobibor Piet den Otter	12
De deportatie van Zwolse Joden <i>Foto Keersluisbrug</i> Annèt Bootsma - van Hulten	22
Het levensverhaal van een vondelingetje <i>Hetty Hulshof leefde in twee werelden</i> Annèt Bootsma - van Hulten en Steven ten Veen	25
Zwolle gezien door Duitse ogen <i>De foto's van Gerhard Sandmann</i> Annèt Bootsma - van Hulten	33
Militair erfgoed in Zwolle en omgeving Michael Klomp	44
In de schaduw van Leo Major – drie Canadese bevrijders die sneuvelden bij Zwolle Jan Braakman	56
In memoriam Ger Dekkers Joos Lensink	65
Auteurs	66

Cover: Met waterverf ingekleurde tekening,
anoniem. (Particuliere collectie)

Dagelijks leven in Zwolle tijdens de oorlog

In doorlopende lijn

Frank Inklaar en
Jan van de Wetering

De dramatische gebeurtenissen in Zwolle tijdens de Tweede Wereldoorlog steken schril af tegen het leven van alledag, dat in aangepaste vorm gewoon doorging. De Zwollenaren gingen al na een paar dagen weer naar hun werk, naar de markt, naar de winkels, naar de bioscoop, naar de kermis of naar een voorstelling. In de zomer sprongen ze in het water en in de winter trokken ze hun schaatsen aan. Kortom, ze probeerden waar mogelijk al die dingen te doen die ze vóór de oorlog ook al deden.

Als contrast met het oorlogsleed in de artikelen in dit tijdschrift, hebben we een willekeurige keuze gemaakt uit de niet-oorlogsgelateerde berichten in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (Zwolsche Courant). De berichten staan in chronologische volgorde onderaan de bladzijden en lopen in een doorgaande lijn door het hele tijdschrift heen; het eerste bericht is van de dag vóór de invasie, het laatste bericht is van een dag vóór de bevrijding. Tot ver in 1944 zijn er berichten over dagelijks vertier. Langzaam maar zeker verdwijnen die, evenals de advertenties waarin winkels hun waar aanprijzen. De oorlogsgebeurtenissen gaan de steeds dunner wordende krant domineren. Toch gaat ook dan onder moeilijke omstandigheden het leven door met zijn jubilea, begrafenissen, openingstijden, verhuisberichten, aanbod van zelfgemaakte kledingstukken en huizenverkoop.

Nog volop advertenties, hier in de Zwolsche Courant van 2 oktober 1941. Wel al veel surrogaatproducten, of producten op de bon. (Delpher)

DE OPLOSSING.
't Is voor de huisvrouw in dezen tijd
Werkelijk geen kleinigheid:
Hoe vult zij toch die vele magen,
Die haar thans om iets extra's vragen.
'n Voorraad, die niet mind'ven mag;
Eetproblemen led'ren dag.

Zoals men vaak zag reeds tevoren,
Wordt uit den nood een deugd geboren.
Een vondst verschijnt in 't keukenleven,
Die tal van kansen weer zal geven.
Om met de fijnste lekkernijen
Heel het gezin weer te verblijven.

Zonder boter, melk of ei,
Zonder vet zelfs bakken wij
Taarten, cake en pannenkoeken,
Pienjes, tulband, and're koeken!
't Klinkt haast als een tooverarij:
Toch is 't waar! Hoe heeten wij?

Roer Om en Panko
VRAAGT UW WINKELIER.

15ct PER PAKJE PEJA-producten Deventer

RAVE LUTHESTR.
TELEF 4621

LAMPEN, Melkmarkt 24
HET ADRES
MET EEN GOEDE REPUTATIE

FRUCHTIGE BLANKE ZUURKOOL
10 cent per pond.
ARINK - Melkmarkt

BELASTINGZAKEN
Behandeling aansiffen.
Inkomsten- en Vermo-
gensbelasting. Omverbe-
lating. Loonbelasting.
Verenigingsheffing.
enz. enz.

TJ. DE VRIES
De Genestetstraat 53.
Zwolle - Telefoon 4686
Lid Ned. Gen. v. Acc.
en Belastingadviseur.

OUDE GOUDEN SIERADEN
Zilver en diamant koop-
pen of ruilen wij in
tegen de hoogste waarde
A. Rukstien
Dinasserstr. 56 Zwolle

"Half om"
kan niet nagemaakt worden.
Alléén
Lindeboom & Co.
bakt het.

STROOP FRUITCRÈME KUNSTHONING JAM
BON 116
SIMON DE WIT

zonder toevoeging van iets anders is de inhoud van deze kop. Dat kán, omdat Hestia de smaak van thee het meest nabij komt. Maak U dus geen zorgen over het gemis aan thee. Geniet van Hestia.

HESTIA
Theesurrogaat
Niet duurder dan thee
35 ct. per pakje van 100 gram

WIE GEWEND WAS AAN SMITH'S THEE,
STELT THANS SLECHTS 'HESTIA' TEVREE!

N.V. STOOMROFFIESBRANDRIJ EN THEEHANDEL H. SMITH, GRONINGEN

De bevrijding bracht de burgemeester van Zwolle geen verlossing

Hij was de eerste burgemeester in Nederland die tijdens de Duitse bezetting werd ontslagen. Maar na de bevrijding werd dat ontslag niet ongedaan gemaakt: vijf jaar eerder had hij kritiek geuit op de vlucht van de koningin. Dat was een vorm van heiligschennis in het Nederland van 1945.¹

In het stadhuis van Zwolle, aan het Grote Kerkplein, zal het op zaterdagmiddag 14 april 1945 niet hebben gegonsd van de bedrijvigheid. Buiten werden de Canadese bevrijders hartstochtelijk door de Zwollenaren begroet. Elders in de stad maakten burgers voortvarend een begin met de verwijdering van de Duitse verkeersborden. Leden van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS), van wie velen pas net tot 'de illegaliteit' waren toegetreden, brachten NSB'ers, 'moffenmeiden' en andere 'verdachte elementen' over naar het Huis van Bewaring aan de Menno van Coehoornsingel.

Tezelfdertijd voltrok zich in de beslotenheid van het stadhuis een kleine tragedie. Oud-burgemeester Arnoldus van Walsum (55) had zich te voet van zijn huis aan de Wipstrikkerallee naar zijn oude werkplek begeven, in de verwachting daar als (waarnemend) burgemeester te worden begroet. Kort tevoren had de plaatselijke leiding van de BS hem verzocht na de bevrijding het burgemeesterschap tijdelijk op zich te nemen. Maar eigenlijk verwachtte Van Walsum, de eerste burgemeester in Nederland die (op 26 juni 1940) wegens zijn anti-Duitse houding was ontslagen, dat hij definitief in zijn ambt zou worden hersteld.

Van die illusie werd hij meteen beroofd. Althans: van de illusie dat zijn herbenoeming een uitgemaakte zaak was. Bij het betreden van zijn werkkamer bleek namelijk dat hij niet de enige was die aanspraak maakte op het burgemeesterschap van de hoofdstad van Overijssel. Achter het bureau trof hij jonkheer Maurits van Karnebeek aan, de man die hem in 1940 – na een kort interregnum van waarnemend burgemeester jonkheer Strick van Linschoten – was opgevolgd.

Van Karnebeek was een typische 'burgemeester in oorlogstijd'. In een poging de stad voor een NSB-burgemeester te behoeden, had hij (contrecoeur) met de bezettingsautoriteiten moeten samenwerken. Om in september 1944, na de deportatie van bijna 500 van de circa 800 Zwolse Joden en de gedwongen tewerkstelling van veel Zwolse mannen, alsnog tot het inzicht te komen dat de Duitsers niet tot compromissen geneigd waren. Hij verliet zijn post en dook onder.

Van Walsum, die in februari 1938 in Zwolle was benoemd, had dit hellende vlak niet willen betreden. Al na de zogenoemde *Kristallnacht* in november dat jaar, waarbij 92 Joden in nazi-Duitsland om het leven waren gebracht en Joodse

Sander van Walsum

*Arnoldus van Walsum,
1890 – 1957. (Collectie
HCO)*

Van Walsum werd op zaterdag 17 februari 1938 in Zwolle feestelijk ingehaald en geïnstalleerd als burgemeester. Hij werd daarvoor met een open rijtuig opgehaald bij Wientjes, waar hij op dat moment verbleef. (Collectie auteur)

Het echtpaar Van Karnebeek-Van Wijnbergen in 1942 met tussen hen in de commissaris van de koningin in Overijssel, A.E. baron van Voorst tot Voorst. (Collectie HCO)

eigendommen op grote schaal waren vernield, kwam hij tot de slotsom dat – mocht Nederland ooit worden bezet – geen vruchtbare samenwerking met de Duitsers mogelijk was.

Die houding leidde meteen op 10 mei 1940, de eerste dag van de bezetting, tot een aanvaring met de nieuwe machthebbers. Een Duitse officier verlangde van hem dat hij burgers de opdracht zou geven een wegversperring op te ruimen die het Nederlandse leger bij zijn overhaaste terugtocht had achtergelaten. Van Walsum verwees de officier naar de spierkracht van zijn eigen manschappen. Als die in staat waren geweest Zwolle in enkele uren te bereiken, zouden ze zeker een simpele barricade kunnen verwijderen.

Op 12 mei kwam het opnieuw tot een botsing: een Duitse officier informeerde naar de plaats van het meest nabijgelegen vliegveld. De burgemeester liet hem weten deze inlichtingen niet te kunnen verstrekken. En daarmee was de toon gezet voor het restant van zijn burgemeesterschap: Van Walsum verzette zich tegen de vestiging van Duitse instanties in Zwolle, hij maakte bezwaar tegen feesten van Duitsers na de sluitingstijden van de horeca, hij probeerde het ontslag van een Joodse kelner ongedaan te maken, en hij weigerde

de Duitsers meerdere keren inzage te verschaffen in het bevolkingsregister – in de gegronde verwachting dat hun belangstelling vooral uitging naar Joodse Zwollenaren. Hij was hooguit bereid gegevens zonder vermelding van godsdienst te verstrekken, en nodigde de Duitsers uit daartoe een schriftelijk verzoek bij het college van B en W in te dienen.

De Duitsers gingen daar niet op in. Zij arresteerden de burgemeester en brachten hem over naar de koepelgevangenis in Arnhem. Na zijn vrijlating, op 26 juni 1940, deelde de commissaris van de koningin in Overijssel, Alexander Eppo baron van Voorst tot Voorst, hem mee dat hij (eervol) was ontslagen. Twee dagen later informeerde het college van B en W bij Karel Johannes Frederiks, secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, of aan de Duitse autoriteiten inzage moest worden verleend in de bevolkingsregisters – ‘om toekomstige misverstanden te voorkomen’. Frederiks beantwoordde die vraag per omgaande bevestigend.

‘De minachting der natie’

Op 14 april 1945 trof de Zwolse burgemeester in oorlogstijd zijn voorganger die geen burgemeester in oorlogstijd had willen zijn – in een werkkamer die beiden als de hunne beschouwden. Het gesprek tussen de twee pretendents is niet genoteerd, maar het moet Van Walsum duidelijk zijn geworden dat zijn opvolger niet van plan was voor hem te wijken. Hij maakte daarop demonstratief een wandeling door de binnenstad. Mogelijk om de Zwollenaren te laten zien dat hij er nog was. Of om te kijken of hem op straat nog tekenen van afhankelijkheid ten deel vielen.

Donderdag 5 Mei 1938

**DE BURGEMEESTER SPREEKT
VOOR DE RADIO**

Ten behoeve der reclasseeringscollecte.

Zaterdag a.s. wordt hier een collecte gehouden ten bate van den reclasseeringsarbeid onder alle gezindten. Burgemeester A. van Walsum heeft zich bereid verklaard, zoo deelt men ons mede, om voor de microfoon van 't-radio-distributierij een enkel woord ter opwekking van de collecte te spreken. Dit zal geschieden op Vrijdagavond a.s. tusschen 7 uur en kwart over 7.

EXTRA BALLERO-PRIJZEN

Voor Moederdag.

Zooals gisteren in een advertentie is vermeld, stelt de Ballero-commissie

Hoe het ook zij: Van Walsum keerde niet terug in zijn oude ambt. Sterker: hij moest voor een zuiveringscommissie verschijnen. Die erkende weliswaar dat hij 'een juist begrip voor de goede zaak' had getoond, maar dit woog niet op tegen een vergrijp dat hem zwaar werd aangerekend: het feit dat hij op 15 mei 1940 op de plaatselijke draadomroep uiting had gegeven aan zijn 'ontroering' over de vlucht van de koninklijke familie naar Engeland. 'Dat de prinses met de twee kleine kinderen [Beatrix en Irene, red.] vlucht, is niet verdedigbaar maar begrijpelijk,' zei hij tot de luisteraars. 'Doch dat de koningin met de regering vlucht, terwijl er nog jongens voor haar door het vuur gaan, is misdadig. (...) Deze handelwijze is mij onbegrijpelijk voor een vorstin uit het Huis van Oranje. Degenen die haar het advies hebben gegeven zo te handelen, verdienen de minachting der natie.'

Van Walsum zei in het openbaar wat velen in mei 1940 dachten. Ook de zuiveringscommissie

sie erkende 'dat het vertrek van de koningin naar Engeland destijds door vele goede Nederlanders niet aanstonds is begrepen.' Maar ze meende dat hij als burgemeester niet op deze wijze uiting had mogen geven aan zijn gevoelens. De commissie concludeerde dat Van Walsum 'in zeer ernstige mate' was tekortgeschoten in 'het betrachten van de juiste houding in verband met de bezetting'. Hiermee had hij zichzelf gediskwalificeerd voor het burgemeesterschap van Zwolle – en voor elk vergelijkbaar ambt.

A f s c h r i f t

BL.

A. van Walsum,
Burgemeester.

Toen ik U gisteren omstreeks 6.45 uur, mijn aandoening nauwelijks meester, mededeelde, dat de opperbevelhebber bevel gegeven had de vijandelijkheden te staken, wist ik niet, dat reeds des morgens medegedeeld was, dat de Koningin met de regering naar elders vertrokken was. Sedert dien werd bekend, dat de Prinses met de beide Prinsesjes in Londen aangekomen was.

Mijne hoorders, wij moeten voorzichtig zijn in ons oordeel, zolang wij niet alle motieven kennen, die tot deze handeling aanleiding gegeven hebben. Dit met nadruk vooropstellend, wil ik als eerlijk man zeggen, dat, wanneer ik U deze boodschap voor de radio had moeten doen, ik mijn ontroering zeker niet meester geweest zou zijn. Dat de Prinses met de twee kleine kinderen vlucht, is niet verdedigbaar, maar begrijpelijk. Doch dat de Koningin met de regering vlucht, terwijl er nog jongens voor haar in het vuur gaan, is misdadig. Indien reeds Maandagavond het bevel gegeven ware, zou het een geheel ander geval zijn. Dan zou de Koningin ook vrij geweest zijn om te vluchten, daar zij anders waarschijnlijk gevangen genomen zou zijn. Maar deze handelwijze is mij onbegrijpelijk voor een Vorstin uit het huis Oranje. Degenen, die haar het advies gegeven hebben zoo te handelen, verdienen de minachting der natie.

De toestand is nu echter eenmaal niet anders. Wij zullen ons moeten schikken in de nieuwe situatie. En daarom doe ik een dringend beroep op ALLER medewerking. Ik dank alle ambtenaren en particulieren, speciaal, die hun plicht bij de nachtploegen voor de luchtbescherming trouw zijn nagekomen, voor de uitstekende diensten, die zij verlenen om de zaken op gang te houden of te brengen. Het best kunt U allen medewerken, door allen gewoon te doen. Ga dus aan Uw werk. Omstreeks half één hoop ik weer enkele mededeelingen voor de radio te doen, ook o.a. over de benzine verordening. U gelieve dus vóór dien tijd niemand over benzine lastig te vallen.

Met nadruk wijs ik erop, dat de verduisteringsmaatregelen voorloopig gehandhaafd moeten worden, zoowel in het belang der Duitse bezetting als van de burgers. Het gevaar voor een luchtaanval van Engelsche zijde acht de Generaal thans zeer gering.

Ik heb gezegd.

De letterlijke tekst van de toespraak voor de lokale radio in Zwolle op woensdag 15 mei 1940 van burgemeester Van Walsum. (Collectie HCO)

Van Walsum probeerde in een open brief in de Zwolse Courant van 12 juni 1940 de schade aangericht door zijn eerdere emotionele woorden nog te beperken, tevergeefs, zoals na de oorlog zou blijken. (Delpher)

OPEN BRIEF van den Heer A. van Walsum, Burgemeester der Gemeente Zwolle, aan de burgerij.

Op Woensdag 15 Mei j.l. heb ik in mijn kwaliteit van Burgemeester uwer gemeente een toespraak voor de radio-distributie gehouden, die veel verbazing gewekt en ergernis gegeven heeft. Ik betreur bij die gelegenheid te weinig bedacht te hebben, dat ik als Burgemeester sprak en mij door mijne gevoelens van het oogenblik te hebben laten meeslepen.

In den aanhef van de toespraak zelde ik letterlijk het volgende: „Mijne hoorders. Wij moeten voorzichtig zijn in ons oordeel, zoolang wij niet alle motieven kennen, die tot deze handeling (bedoeld was het vertrek der regeering naar Engeland) aanleiding gegeven hebben. Dit met nadruk vooropstellend, wil ik als eerlijk man zeggen, dat, wanneer ik U deze boodschap voor de radio had moeten doen, ik mijn ontroering zeker niet meester geweest zou zijn”. Daarop volgde dan het deel, dat zooveel besproken is, en dat ik thans niet herhalen zal.

De beteekenis der toespraak is echter door velen misverstaan en vaak verkeerd weergegeven. Zelfs erkende ik het goede recht van het vertrek der regeering. Eerst 10 dezer verneem ik uit een particulieren brief uit Den Haag, dat H.M. de Koningin op 13 Mei een proclamatie uitgevaardigd heeft, waarin Zij mededeelde, dat de regeering den zetel naar het buitenland had verplaatst om een regeerings-capitulatie te voorkomen. Die proclamatie was mij op 15 Mei totaal onbekend. In eenige bezwaar ging hiertegen, dat nog bijna een dag doorgevochten is, nadat de regeering het land verlaten had.

Ik herhaal te betreuren, dat ik van dit particuliere standpunt in scherpe bewoordingen vanaf een officieele plaats kennis gaf aan het publiek. Uit mijn toespraak is afgeleid, dat ik gebrek aan liefde zou hebben voor het vorstenhuis. Dat zij verre van mij. Ik heb groot respect voor de persoon van H.M. de Koningin.

Zwolle, 11 Juni 1940.

A. VAN WALSUM,
Burgemeester.

Het geval van Arnoldus van Walsum was in meerdere opzichten uniek. Hij was de eerste Nederlandse burgemeester die door de Duitse bezetter werd ontslagen, de enige die – volgens Loe de Jong – de Duitsers geen toegang heeft willen verlenen tot het bevolkingsregister, en de enige wiens ontslag na de oorlog niet ongedaan is gemaakt. Met dit laatste zondigde het ministerie van Binnenlandse Zaken tegen zijn eigen richtlijn dat ‘een door den bezetter ontslagen burgemeester er recht op heeft dat thans officieel wordt vastgesteld dat dit ontslag ten onrechte is verleend (...) en dat zijn ambtsvervulling als niet onderbroken kan worden beschouwd.’

De Zwolse elite maakte echter geen bezwaar tegen de gang van zaken. Integendeel: in 1938 was ze tegen de benoeming van Van Walsum – destijds burgemeester van Vlaardingen – gekant geweest. Van Walsum behoorde evenmin tot de – veelal adellijke – kandidaten die commissaris der koningin Van Voorst tot Voorst in gedachten had. Maar minister van Binnenlandse Zaken Van Boeijen – net als Van Walsum lid van de CHU – beschikte anders. Hij meende dat het armlastige Zwolle op dat moment meer behoefte had aan een noeste werker dan aan een ‘representatieve figuur’. Bij zijn installatie, op 19 februari 1938, gaf locoburgemeester Treep nadrukkelijk uiting aan zijn ongenoegen over het feit dat de minister geen nota had willen nemen van de Zwolse voorkeuren.

De gemeente spande zich in 1945 dan ook allerm minst in voor de terugkeer van Van Walsum op zijn oude post. Ze aanvaardde wel het ontslag van de burgemeester, maar niet de financiële verplichtingen die daar uit voortvloeiden. In 1946 vorderde ze zelfs het geld terug dat sinds de bevrijding aan hem was uitgekeerd als onderdeel van de ontslagregeling die in 1940 was getroffen. Die uitkering vloeide, zo redeneerde de gemeente, voort uit een besluit uit bezettingstijd dat nu zijn rechtsgeldigheid had verloren. Daaraan verbond ze niet de gevolgtrekking dat het ontslag van Van Walsum dus ook moest worden teruggedraaid.

Na 1945 correspondeerde de gemeente Zwolle nog lange tijd met de minister van Binnenlandse

Zaken over de vraag of het wel billijk was om haar met de uitbetaling van wachtgeld aan de oud-burgemeester te belasten. 'Zoo wordt eervol ontslag een strafmaatregel voor de gemeente wier bestuur destijds bij de benoeming evenwel geenerlei invloed heeft kunnen uitoefenen.'

Van Walsum legde zich niet voetstoots neer bij zijn verwijdering uit het openbaar bestuur. Hij vroeg om een onderhoud met de minister van Binnenlandse Zaken, maar die verwees hem wegens drukte door naar de waarnemend chef van de afdeling Binnenlands Bestuur. Tegenover hem uitte Van Walsum zijn spijt over de radiorede, maar voerde hij ook aan dat zo'n emotionele oprisping hem 'toch niet eeuwig mag blijven schaden'.

In november 1945 solliciteerde hij naar zijn oude positie – die na het onverwachte vertrek van Van Karnebeek was vrij gevallen. Daarbij verwees hij naar diverse steunbetuigingen uit de Zwolse bevolking. Zijn jongere broer Gerard (PvdA), die

in 1952 burgemeester van Rotterdam zou worden, beijverde zich voor zijn rechtsherstel. Maar het mocht allemaal niet baten. De rest van zijn leven zou Arnoldus zich met ereambten tevreden moeten stellen. Afgezien van een positie als waarnemend burgemeester van Waarder, Bartwoutswaarder en Rietveld – gemeenten die bij Woerden en Bodegraven zouden worden gevoegd. Die functie legde hij neer in 1956. Een jaar later overleed hij op 67-jarige leeftijd.

Geen frivoliteiten

Arnoldus van Walsum was mijn grootvader. Hij stierf in mijn geboortjaar. Ik heb hem dus nooit gekend. Maar hij figureerde geregeld in de verhalen over vroeger van mijn vader – een van zijn acht kinderen. Er werd meer met respect dan met liefde over Arnoldus gesproken. Hij moest het meer van zijn doorzettingsvermogen hebben dan van flair (waarmee hij niet was behept) of van intellectuele *brille*.

Wipstrikerallee 157 in 2020. Van Walsum bewoonde dit huis van eind maart 1938 tot eind 1949. (Foto Elske Bootsma)

Arnoldus van Walsum en zijn echtgenote Josina Schoon Tim in 1943 met hun acht kinderen en een schoondochter. De foto werd gemaakt ter gelegenheid van hun 25-jarig huwelijk. (Collectie HCO)

Thuis en in het gemeentehuis – hij debuteerde op 25-jarige leeftijd als burgemeester in Krimpen aan den IJssel – was hij ‘een rechtvaardig, humaan chef’. Hij was een trouwe kerkganger. Maar geen man van frivoliteiten. Mijn grootmoeder, romantischer aangelegd dan hij, wekte hem eens ‘s nachts om hem op een prachtige volle maan te attenderen. Daarin stelde hij geen enkel belang. ‘De nacht is om te slapen’, sprak hij – alvorens naar een andere zij te wentelen. De ingetogen viering van Oudejaarsavond placht hij – ook toen zijn kinderen volwassen waren – af te sluiten met de mededeling: ‘Jelui mag uitslapen tot half negen.’

Hij zag er op toe dat hij aan al zijn kinderen evenveel geld had besteed op het moment dat zij in het huwelijk traden. En hij hield er soms een, naar hedendaagse maatstaven, curieus eergevoel op na.

Kort voor zijn overlijden woonde hij in de Deventer schouwburg een optreden van Wim Sonneveld bij. In een van diens sketches werd – zo ervoer mijn grootvader het althans – het Leger des Heils belachelijk gemaakt. Met die onbetamelijkheid kon hij nog wel leven. Maar hij vond het onbegrijpelijk (‘erloos’) dat beneden, in het foyer, een heilsoldaat stond te collecteren. Die zou toch niet naar giften moeten hengelen van mensen die hem kort tevoren nog hadden uitgelachen? Zelfs zijn kinderen konden de redenering maar moeilijk volgen.

Maar Arnoldus kon dus ook impulsief en emotioneel zijn. Mijn (in 2012 overleden) vader herinnerde zich nog goed hoe aangedaan hij was over de Kristallnacht, de nacht van 9 op 10 november 1938. ‘Hij was verdrietig en woedend. Hij stampte op de grond. Hij begreep niet hoe zich in een land als Duitsland, dat hij altijd nog

vrij hoog had, zulke barbaarse taferelen konden afspelen.' Op 15 mei 1940 reageerde hij dus ook emotioneel op het bericht dat koningin Wilhelmina naar Engeland was gevlucht, met noodlottige gevolgen voor hemzelf.

De gemeente Zwolle heeft in 1983 alsnog een straat naar hem vernoemd: een strook asfalt aan de zuidkant van het spoor die wordt omzoomd door onderwijsgebouwen van de Hogeschool Windesheim en kantoorpanden. 'Burgemeester in oorlogstijd' Maurits van Karnebeek is, met een straat even buiten het stadscentrum, ook in dit opzicht beter bedeed.

* Met medewerking van Anne Floor Lanting, kenniscommunicatiemedewerker bij de Hanzehogeschool te Groningen.

Noot

1. Dit artikel werd eerder gepubliceerd in de *Volkskrant* van 15 april 2020 en werd hier overgenomen met toestemming van de auteur.

Literatuur en bronnen

- Wil Cornelissen, 'Arnoldus van Walsum, de ontslagen burgemeester' in *Zwols Historisch Tijdschrift* 10 (1993) nr.2, p. 45-51
- Kees Ribbens, *Bewogen Jaren. Zwolle in de Tweede Wereldoorlog*. Zwolle 1995.
- Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting*. Amsterdam 2006.
- Andere Tijden*, 'Burgemeester in oorlogstijd', 7 mei 2006 <https://www.anderetijden.nl/aflevering/390/Burgemeester-in-oorlogstijd>
- Diverse stukken uit het archief van het Provinciaal Bestuur van Overijssel en het Nationaal Archief Den Haag.

(Een deel van de)
Burgemeester van
Walsumlaan in Zwolle-
Zuid. Links gebouwen
van Hogeschool Win-
desheim. (Foto Elske
Bootsma)

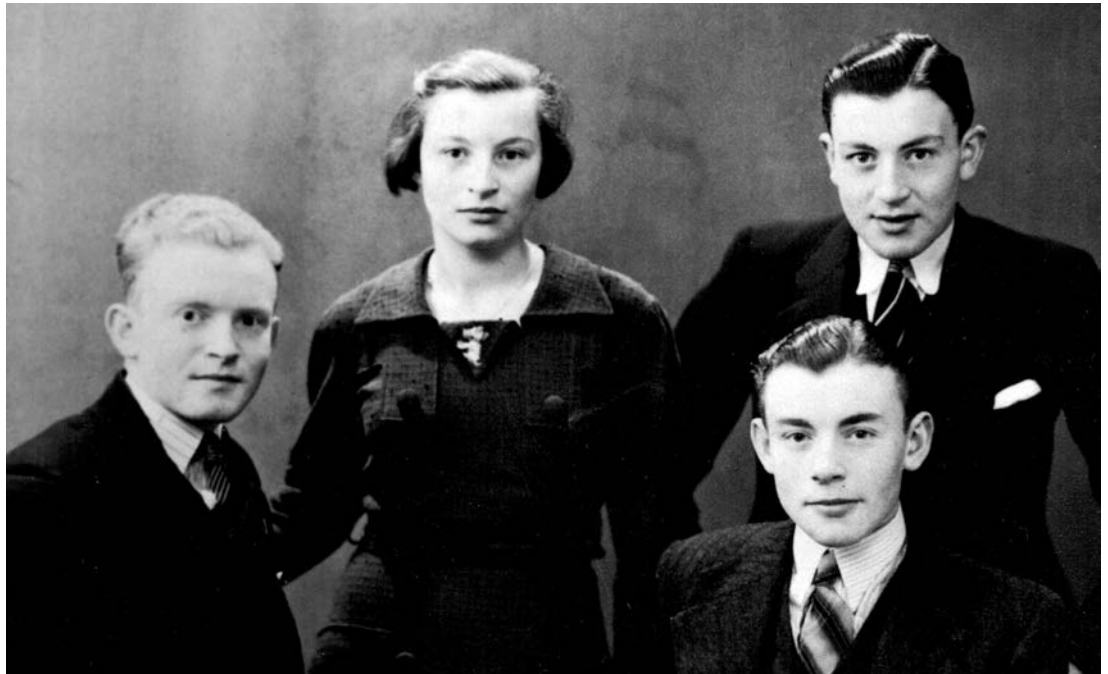
Chaim en Selma Engel-Wijnberg getuigen over vernietigingskamp Sobibor

Piet den Otter

Semjon Rosenfeld was de laatste overlevende van het vernietigingskamp Sobibor. In juni 2019 overleed hij in zijn woonplaats Tel Aviv, 96 jaar oud. Selma Engel-Wijnberg, de laatste Nederlandse Sobibor-overlevende, was kort daarvoor op 4 december 2018 eveneens op 96-jarige leeftijd in East Haven (VS) gestorven.

Selma (Saartje) Wijnberg is geboren in Groningen op 15 mei 1922 als jongste kind van Samuel Asser Wijnberg en Alida Nathans. Ze had drie oudere broers, Abraham, Marthijn en Mozes.¹ Het gezin verhuisde in 1929 naar Zwolle en betrok in 1932 het koosjere hotel Wijnberg

aan de Zwolse Veemarkt 23. In *Selma, de vrouw die Sobibor overleefde* beschrijft journalist en historicus Ad van Liempt het dramatische verhaal van haar onderduik en deportatie, haar verblijf als dwangarbeidster in Sobibor, de ontmoeting daar met haar Poolse medegevangene en latere echtgenoot Chaim Engel, de opstand van de gevangenen en hun ontsnapping uit het kamp, de onderduik samen met Chaim in Polen tot de bevrijding door de Russen in juli 1944, hun terugkeer naar Zwolle, de kille ontvangst hier en hun uiteindelijke emigratie, eerst naar Israël, later naar de Verenigde Staten.²

Selma omstreeks 1938 met haar drie broers. Links Bram (Abraham), rechts boven Marthijn en rechts onder Maurits (Mozes). Van de broers Wijnberg overleefde alleen Bram de oorlog, Maurits en Marthijn werden in januari 1943 omgebracht in Auschwitz. (Collectie Familie Selma Engel-Wijnberg)

Spreken namens de doden

Driekwart eeuw leefden Selma en Chaim met de herinneringen aan hun verblijf in de hel op aarde. Hun geluk Sobibor overleefd te hebben, betekende ook een zware en blijvende emotionele last. Hun hele leven lang voelden zij de plicht telkens weer te vertellen wat zich had afgespeeld. Om nabestaanden te vertellen wat het lot van hun geliefden, vrienden, kennissen was geweest. Om namens de tienduizenden die het kamp niet hadden overleefd de daders aansprakelijk te stellen. Om de wereld te waarschuwen voor herhaling. In 1983 verwoorde Selma het bij het tweede proces tegen kampbeul Frenzel in de Duitse stad Hagen als volgt. 'Het is elke keer weer gruwelijk, we zijn weer terug in het kamp en iedere keer zeggen we; we gaan niet meer, zo komen we nooit van onze nachtmerries af. Maar als het zover is, gaan we natuurlijk wel. Wij móeten namens de doden spreken.'³

Er leeft niemand meer die nog uit eigen ervaring de herinnering aan de verschrikkingen en de ontmenselijking in Sobibor levend kan houden. De verhalen van de overlevenden liggen vast in boeken, films, interviews en documenten. Het duurde in Nederland enkele decennia voordat de eerste grote wetenschappelijke historische studies over de Holocaust verschenen. Jacob Presser voelde in zijn monumentale studie *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom* uit 1965 dezelfde plicht tegenover de slachtoffers als Selma Wijnberg: 'Zij hadden niemand anders in deze wereld dan de geschiedschrijver, die hun boodschap kon doorgeven.'⁴

Veel overlevenden van de Holocaust tekenden hun herinneringen meteen na '45 op, veelal in de vorm van egodocumenten. Ook justitie legde uit oogpunt van opsporing van oorlogsmisdaden al vroeg herinneringen van overlevenden vast. Daarom werden op 22 juni 1946 Selma Wijnberg en haar man Chaim Engel verhoord door twee rechercheurs van de Zwolse afdeling van het Bureau Opsporing Oorlogsmisdaden over wat hen in het vernietigingskamp Sobibor was overkomen.

Hun verklaring behoort tot de vroegste Nederlandse getuigenissen over Sobibor en de Holo-

Selma en Chaim omstreeks 1980. (Bing images)

caust. Een begrip dat overigens pas vanaf de jaren vijftig in gebruik kwam. Selma en Chaim putten in 1946 uit recente herinneringen, nog niet beïnvloed door latere kennis en verhalen van anderen, het geheugen nog niet gefilterd en vertekend door de werking van de tijd. Het geheugen was nog vers, de gebeurtenissen nog onverwerkt, de kennis

Selma en Chaim met hun in oktober 1944 in Polen geboren baby Emiel. Het jongetje overleefde de zware tocht terug naar Nederland, via Odessa en Marseille, niet en overleed in mei 1945. In 1946 en 1948 werden in Zwolle nog een dochter en een zoon geboren. (Collectie Familie Engel-Wijnberg)

Tot 2019 waren er geen foto's bekend van Sobibor. Een kleinzoon van de plaatsvervangend commandant Johann Niemann stelde in dat jaar een album en foto's ter beschikking. Niemann overleefde de opstand niet. Hier een (waarschijnlijk geësceneerde) foto van hem te paard op het perron waar de treinen in Sobibor aankwamen. Op de achtergrond een woonbarak van kampbewakers. Zomer 1943. (U.S. Holocaust Memorial Museum, collectie Niemann)

nog fragmentarisch. Het proces-verbaal van hun verhoor wordt hierna in zijn geheel afgedrukt.

Het is een zeer indringend verhaal.

Sobibor

Het vernietigingskamp Sobibor lag in een dun bevolkt moerasgebied in het huidige Oost-Polen, niet ver van het huidige drielandenpunt tussen Polen, Oekraïne en Wit-Rusland. Andere grote vernietigingskampen in deze omgeving waren Belzec, Chelmno en Treblinka. Het grootste kamp was Auschwitz, deels vernietigingskamp, deels werkkamp, evenals Majdanek.

Slechts enkele tientallen gevangenen overleefden Sobibor, waar in de korte tijd tussen mei 1942 en oktober 1943 circa 170.000 mensen zijn vermoord. Onder hen bevonden zich 148 Joodse Zwollenaren. Mirjam Chaja van Zwaanenburg uit de Schoutenstraat was de jongste, ze werd maar zes maanden oud. Judikje van Esso uit de Zeven Alleetjes was de oudste, 87 jaar oud. Negen-tien treinen met aan boord 34.313 mannen, vrouwen en kinderen arriveerden tussen 2 maart en 20

juli 1943 vanuit het doorgangskamp Westerbork in Sobibor. De meesten werden binnen enkele uren na aankomst vermoord in de gaskamers, hun stoffelijke resten verbrand, hun as gestort in de omgeving.

‘Vernichtung durch Arbeit’, vernietiging door zware arbeid in combinatie met slechte verzorging en mishandeling was een tweede moordmethode van de nazi's. Ongeveer duizend Nederlandse mannen en vrouwen zijn op het perron van Sobibor geselecteerd voor dwangarbeid in Sobibor zelf en in werkkampen in de omgeving als Dorohucza, Lublin-Majdanek en Lublin-Alter Flugplatz. Van deze groep Nederlanders keerden na de oorlog slechts drie mannen en vijftien vrouwen terug. Selma Wijnberg en de Utrechtse Ursula Stern verbleven langere tijd in Sobibor zelf. De zestien anderen – onder wie ook de Zwolse zussen Jetje en Sientje Vetterman uit de toenmalige Bitterstraat – werden enkele uren na aankomst vanuit Sobibor naar andere kampen doorgezonden.⁵

Onder leiding van Alexander Petsjerski, een Russisch-Joodse krijgsgevangene en officier in het Rode Leger, kwamen op 14 oktober 1943 de werkgevangenen in Sobibor in opstand tegen de SS en hun Oekraïense helpers. Ongeveer 300 gevangenen weten te ontsnappen, van wie er 47, het einde van de oorlog zouden halen. Na de opstand hebben de Duitsers op bevel van Reichsführer-SS Heinrich Himmler alles in het werk gesteld om alle sporen uit te wissen door de achtergebleven gevangenen te vermoorden, het kamp te ontman-telen, alle documentatie te verbranden en het terrein met bomen te beplanten. Alle bewijsstukken moesten verdwijnen, elke herinnering aan de slachtoffers uitgewist. De nazi's zijn in deze opzet niet geslaagd. Het handjevol overlevenden van de opstand, waar onder Petsjerski, heeft de wereld kunnen vertellen hoe de systematische vernietiging zich in Sobibor heeft voltrokken.

Sobibor-overlevende Jules Schelvis (1921-2016) heeft uitvoerig wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de geschiedenis van het kamp. Hij interviewde overlevenden en kon gebruik maken van de informatie, die door de Duitse justitiële autoriteiten sinds 1960 was verzameld ter voor-

bereiding van de Sobibor-processen. Zijn boek Vernietigingskamp Sobibor is het internationale standaardwerk.⁶

Chaim en Selma getuigen op 22 juni 1946

Al ver voor het einde van de oorlog hadden de geallieerden besloten dat de Duitse oorlogsmisdaden niet onbestraft mochten blijven. Ook Nederland nam deel aan de opsporing van oorlogsmisdadigers binnen en buiten het Koninkrijk. Op 29 mei 1945 werd daarvoor het Bureau Opsporing Oorlogsmisdrijven (BOOM) opgericht. Onderzoek in Duitsland liep via de Nederlandse Missie tot Opsporing van Oorlogsmisdrijven. Op 22 juni 1946 leggen Selma en Chaim Engel-Wijnberg ten overstaan van twee rechercheurs van het BOOM te Zwolle getuigenis af over wat hen tijdens de oorlogsjaren is overkomen. Het verslag berust in het Historisch Centrum Overijssel.⁷

Selma vertelt gedetailleerd hoe zij in Sobibor terecht is gekomen en hoe de selecties bij aankomst verliepen. Ze geeft een nauwkeurige beschrijving van de inrichting van het kamp en beschrijft hoe de massamoord werd uitgevoerd. Ook verhaalt zij over de dwangarbeid die ze moest verrichten en de gruwelijkheden waarvan ze getuige was. Tot slot doet ze verslag van de opstand en haar vlucht uit het kamp. De verklaring van haar man Chaim is beknopter, maar ook hij geeft details over zijn dwangarbeid en de terreur van de SS en hun helpers tegen de gevangenen. Tot slot portretteert hij een aantal in Sobibor werkzame SS'ers.

In juni 1946, nog maar een jaar na de bevrijding, was in Nederland de kennis over de massamoord in de vernietigingskampen nog tamelijk fragmentarisch. Niemand had het brede overzicht. Nabestaanden en instanties tastten veelal nog in het duister over het precieze individuele lot van veel gedeporteerden. Het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis kreeg opdracht hiernaar onderzoek te doen. Sterk leunend op verklaringen van de schaarse overlevenden schetste het Rode Kruis begin 1947 in het rapport Sobibor voor het eerst een omvattend beeld van de aard en de omvang van de tragedie die zich in Sobibor had voltrokken.⁸ Wat velen al vreesden en vermoed-

den, werd met zekerheid vastgesteld; de naar Sobibor gedeporteerden zouden niet meer terugkeren. De minister van justitie stelde mede op basis van het rapport de vermoedelijke sterfdatum van de slachtoffers vast, zodat de uitgifte van formele overlijdensakten kon beginnen en erfeniskwesties of andere juridische zaken konden worden afgewikkeld. Ook voor 148 Joodse Zwollenaren.

Later minutieus onderzoek van Jules Schelvis heeft uitgewezen dat de verklaringen van Selma en Chaim grotendeels juist zijn. De constructie van de gaskamers is in werkelijkheid anders geweest dan Selma en Chaim dachten. Dat waren de plekken in het kamp waar zij niet zelf zijn geweest. Chaim's schatting van 1.000.000 slachtoffers is op basis van later teruggevonden nazi-documenten bijgesteld tot iets meer dan 170.000.

Opvallend is de zakelijke toon en het ontbreken van emoties. Daar is ongetwijfeld de techniek van onderzoek en verslaglegging van de rechercheurs debet aan. Justitiële waarheidsvinding vergt verifieerbare, koele feitelijkeheid. Het ging erom letterlijk op te schrijven wat er precies gebeurd was. Tegelijkertijd kan zakelijk vertellen voor getuigen ook een manier zijn om demonen uit het verleden in bedwang te houden en het onbevattelijke in woorden uit te drukken.

Joodse medeburgers moesten verdwijnen louter om wie ze waren, omdat ze Joods waren. Sobi-

Registratiebewijs van Selma Engel-Wijnberg van het Consulaat-Generaal van Polen in Amsterdam. (Collectie Familie Selma Engel-Wijnberg)

Selma (achter de kassa) en Chaim (geheel rechts) in hun modezaak in de Thomas a Kempisstraat in Zwolle omstreeks 1950. (Collectie Familie Selma Engel-Wijnberg)

bor en de andere vernietigingskampen vormden het eindpunt in een lang proces van stigmatisatie en discriminatie, van registratie, economische en fysieke segregatie en uiteindelijk deportatie en massamoord op Joodse medeburgers. Het verhaal uit eerste hand van deze planmatig en industrieel georganiseerde massamoord volgt hierna, alleen met aangepaste spelling.

‘Proces-verbaal’⁹

Op zaterdag 22 juni 1946 verscheen voor ons, NN en NN, respectievelijk hoofdagent-rechercheur en agent-rechercheur der gemeentepolitie te Zwolle, beiden tevens onbezoldigd rijksveldwachter, Saartje Wijnberg, geboren 15 juni 1922 te Groningen, echtgenote van C. Engel, wonend aan de Vee-markt 23 te Zwolle, die ons als volgt verklaarde:

In december 1942 werd ik als jodin in Bilt-hoven, waar ik ondergedoken was, gearresteerd. Eerst werd ik ingesloten in het huis van bewaring te Amsterdam en eind januari of begin februari

1943 met een groot transport joden overgebracht naar het concentratiekamp Vught. Op 1 april 1943 werd ik overgebracht naar het kamp Westerbork en op 6 april 1943 met een transport van ongeveer 2.000 joden vandaar naar Sobibor gevoerd. Sobibor ligt in Polen op een afstand van ongeveer 40 kilometer van Chelm en 200 kilometer ten oosten van Warschau. Het bleek mij weldra dat het kamp Sobibor geheel was ingericht als vergassingslager. Onmiddellijk bij aankomst aldaar, dit was op 9 april 1943, werden de vrouwen van de mannen gescheiden. De kinderen werd vrij gelaten met wie zij mee wilden gaan. Om een beeld te geven van de indeling van het kamp het volgende. Het kamp bestond uit drie lagere en wel Lager I, bestemd als verblijfs- en werklager, Lager II waarin zich magazijnen en ontkleedruimten bevonden en Lager III waarin zich de vergassingsbarak en het crematorium bevonden. De bewaking bestond uit Oekraïners, dit waren oorspronkelijk Russische krijgsgevangenen die zich gemeld hadden bij de

SS. Duitse SS-lieden waren belast met de algehele leiding in het kamp.

Nadat de mannen en vrouwen van ons transport na aankomst van elkaar gescheiden waren, werd een 30-tal jonge vrouwen en een 70-tal mannen uitgezocht en aangewezen voor werkzaamheden in het kamp. Ook ik werd hierbij uitgezocht en aangewezen voor werkzaamheden in Lager II.

De overigen van het transport werden in groepen van 500 à 600 overgebracht naar de ontkleedruimte in Lager II. Daar werden zij toegesproken door de Oberscharführer Michels, die hen meedeelde dat zij eerst zouden worden ontluisd en daarna voor tewerkstelling zouden worden overgebracht naar de Oekraïne. Dit alles geschiedde met het doel de slachtoffers zonder moeite naar de vergassingsbarak te krijgen. Hierna werden de haren van de vrouwen geknipt en moesten zij zich geheel ontkleden. De vrouwen moesten zich in de barak ontkleden, de mannen buiten. Vervolgens werden zij met de kinderen onbewust van het lot dat hen wachtte, overgebracht naar de vergassingsbarak in Lager III. Deze barak bestond uit een grote ruimte waarin douches waren aange-

bracht. Uit deze douches kwam echter geen water, doch gas waardoor allen de verstikkingsdood stierven. Vanuit Lager II zag ik de slachtoffers de vergassingsbarak binnengaan. Buiten hoorde men dan het bekende geluid, wanneer een groot aantal mensen in een beperkte ruimte samen zijn, hetgeen weldra overging in gejammer en geschreeuw. Korte tijd later werd alles stil. Het is mij bekend dat de vloer van de vergassingsbarak uit twee delen bestond. Deze gingen dan vaneen en de lijken der slachtoffers werden in trolly's, welke onder deze barak doorliepen, opgevangen en daarmee getransporteerd naar het crematorium. Enige uren later zag men dan in Lager III een groot vuur branden en hing er een verschrikkelijke stank over het kamp. Het crematorium bestond uit een in de grond ingebouwde oven.

Wat het werk van de uitgezochte mannen en vrouwen betreft het volgende: een gedeelte van de vrouwen en mannen werd tewerk gesteld in het Lager I, waar zich werkplaatsen bevonden zoals bakkerij en smederij, kleermakerij enz.. Een ander deel, waaronder ook ik, werd tewerk gesteld in

Een schijnbaar rustiek dorpje: de eerste aanblik van Sobibor... (U.S. Holocaust Memorial Museum, collectie Niemann)

Lager II en belast met het sorteren van de kleding van de vergaste gevangenen. Deze kleren werden na sortering opgeslagen in magazijnen en later naar Duitsland verzonden. Aangezien de meeste joden hun kostbaarste bezit op transport hadden meegenomen, waren hierbij dingen van grote waarde. Ook het afgeknipte haar werd verzameld en naar Duitsland gezonden. Levensmiddelen, voor zover het conserven betrof, kwamen ter beschikking van de bewaking.

Een deel van de uitgezochte mannen werd bestemd voor de arbeid in Lager III. Zij waren belast met het transport van de lijken van de vergassingsbarak naar het crematorium en tevens belast met het verzamelen van de kostbaarheden zoals ringen en dergelijke. Door deze gang van zaken kwam het voor dat sommigen hun eigen familieleden naar het crematorium moesten brengen en verbranden. Geen van de in Lager III tewerkgestelden verliet dit Lager levend. Waren op deze wijze enige transporten opgeruimd, dan omsingelden de Duitsers plotseling Lager III en schoten alle daar tewerkgestelden dood. Uit een nieuw transport of uit Lager I en II werden dan weer nieuwe arbeiders voor Lager III gezocht, die na enige tijd aldaar te hebben gewerkt, op hun beurt ook weer op dezelfde wijze werden afgemaakt.

Bij de transporten van Nederlandse joden leverde de vergassing voor de Duitsers geen moeilijkheden op, daar zij totaal onbewust waren welk lot hun wachtte. Bij de transporten van Poolse joden was dit echter anders gesteld. Het bestaan van het kamp en de gang van zaken was blijkbaar in Polen uitgelekt. Indien er transporten Poolse joden kwamen, verzetten deze zich tegen het bevel zich te ontkleden, omdat zij wisten dat dit het voorspel was van hun dood. Zij werden dan door de bewaking met behulp van bloedhonden naar de vergassingsbarak gedreven, waarbij de Duitsers dan lukraak met hun pistolen of geweren in de mensenmenigte schoten waarbij ettelijke slachtoffers vielen. Velen werden dan op deze wijze gewond en dan rechtstreeks naar het crematorium getransporteerd en daar levend verbrand.

Ik kan mij herinneren dat er eens een transport Poolse joden aankwam. Dit transport had reeds

acht dagen per trein door Polen gezworven. In elke veewagen waarin deze joden waren opgesloten, zaten soms 250 joden samengepakt. Deze waren reeds in een ander kamp ontkleed en bij aankomst geheel naakt. Ook hadden zij gedurende deze tijd geen eten of drinken gehad. Elke wagon bevatte bij aankomst reeds een groot aantal doden, terwijl van de overlevenden verschillende krankzinnig waren. In het kamp was een perron gebouwd waar de trein voorreed. Trolley's werden dan voor de wagons gereden en zowel de lijken als de levenden werden op deze wijze naar Lager III gebracht. Op deze wijze werden ook bij andere transporten ouden van dagen of gebrekkigen zonder onderscheid tussen levend of dood naar Lager III getransporteerd. Deze wijze van overbrengen heb ik meerdere malen gezien doordat de trolley's onze barakken passeerden. Men zag dan soms gedeeltelijk ontvleesde lichaamsdelen boven de trolley's uitsteken.

Op een dag werd het kamp Belchitz, dat in de buurt van Sobibor lag, opgeheven.¹⁰ Ook dit was een vergassingslager. Het overgebleven personeel, allen gevangenen, was meegedeeld dat zij in ons Lager tewerk gesteld zouden worden. Toen zij bij aankomst in Sobibor opdracht kregen zich te ontkleden, weigerden zij dit, daar zij toen begrepen welk lot hun wachtte. Wat er toen precies gebeurde, kon ik niet zien, doch ik hoorde schieten. Enige uren later kregen ik en andere medegevangenen opdracht de kledingstukken van deze gevangenen te sorteren en het bleek dat deze geheel met bloed doordrenkt waren en verschillende kogelgaten vertoonden. Hieruit kon dus worden afgeleid dat deze gevangenen waren doodgeschoten. Naar schatting waren dit ongeveer 30 personen.

Zelf ben ik getuige geweest van het volgende. In het kamp werden enige varkens gehouden die werden verzorgd door een Poolse jodenjongen. Een der varkens werd ziek. De SS Oberscharführer Frenzel verweet dit aan de Poolse jongen. Frenzel zei dat hij voor straf naar Lager III zou worden gebracht. De jongen, die zeer goed begreep dat dit het einde van zijn leven betekende,

liep toen uit de nabijheid van Frenzel weg. Frenzel schoot toen de jongen neer. Hierop liep hij op de jongen, die slechts gewond was, toe. Hij greep een voorwerp dat in zijn nabijheid lag, wat dit was weet ik niet en gaf de jongen hiermede enige verschrikkelijke slagen waardoor diens buik werd opengereten en beide armen werden gebroken. De jongen, die ondanks zijn verwondingen nog bij kennis was, werd hierna op last van Frenzel op een plank gelegd, waarna Frenzel de jongen door vier joden door het kamp liet dragen. Frenzel zei dat een ieder die trachtte te vluchten dit lot te wachten stond. Over het zieke varken werd door hem niet meer gesproken. De gewonde jongen die reeds stervende was, vroeg aan zijn medegevangenen om hem te wreken. Op het voorplein voor Lager III trok Frenzel zijn pistool en maakte de jongen met een pistoolschot af.

Omstreeks september 1943 kwamen er enige transporten Russische joodse krijgsgevangenen. Ook hiervan werd een aantal uitgezocht voor werkzaamheden in het kamp. Deze beraamden met een aantal Poolse joden een plan om uit te breken. Reeds meerdere malen waren dergelijke plannen voorbereid, doch steeds weer verraden. Het gevolg hiervan was dat een groot aantal tewerkgestelden werd doodgeschoten. Om deze reden was het plan der Russen en Polen slechts aan weinigen bekend gemaakt. Op 14 oktober 1943 werd des middags het sein gegeven voor een algemene opstand. Een gedeelte van de kampleiding was afwezig. Van de bewakers werden 16 Duitsers en Oekraïners door de gevangenen afgemaakt. Daarna begon de stormloop op de prikkeldraadomheining van het kamp. Van de 600 gevangenen die toen nog in het kamp waren, zijn er, voor zij de omliggende bossen hadden bereikt, nog honderden in de omliggende mijnevelden terecht gekomen en verongelukt. Ik had in het kamp kennis gekregen aan een Poolse jongen die ook als gevangene in Lager II werkte, met wie ik thans getrouwd ben. Ik ben met mijn man en ongeveer 40 anderen Polen ingetrokken. Later hebben mijn man en ik ons afgescheiden en zijn wij ondergedoken bij een Poolse boer in Rakoduby. In juni 1944 werden wij bevrijd door de Russen.

Wij zijn toen nog een tijd in Polen gebleven en hebben van de gelegenheid gebruik gemaakt om nog een bezoek te brengen aan het kamp Sobibor. Het bleek ons toen dat het kamp in het geheel niet meer bestond en dat de plaats bezaaid was met rogge. In de omgeving werd ons verteld dat na onze vlucht de achtergebleven gevangenen door de Duitsers waren afgemaakt en dat het kamp daarna door de Duitsers was platgebrand. In juni 1945 zijn wij via Czernowitz, Odessa en Marseille naar Nederland gereisd.

Ik kan mij nog herinneren dat tijdens mijn verblijf in het kamp Sobibor een zeer hoge Duitse officier een bezoek bracht aan het kamp. Blijkbaar was dit reeds enige dagen tevoren bekend, want al het in het kamp door de kampleiding gehouden pluimvee en de varkens werden verstopt in de omliggende bossen. Tijdens het bezoek van deze officier werd er juist een aantal gevangenen vergast en verbrand. De officier sloeg de vergassing gade door een kijkglas in de wand van de vergassingsbarak. Wie deze officier was weet ik niet en ik kan u ook geen beschrijving van hem geven.

Mijn man die reeds een half jaar voor mij in het kamp was gekomen, zal u omtrent de bewakers wel nadere bijzonderheden kunnen geven. Voor zover mij bekend is behalve mijn man en

SS-officieren vermaken zich in hun kantine in Sobibor, een bizar tafereel als je je realiseert wat zich daar vlakbij afspeelde. (U.S. Holocaust Memorial Museum, collectie Niemann)

ik uit het kamp Sobibor alleen nog in Nederland teruggekeerd een zekere Ursula Stern, wonende Haagstraat 13 te Utrecht.

Vervolgens hoorden wij: Chaim Engel, geboren te Brudzew (Polen) 10 januari 1916, vertegenwoordiger, wonende aan de Veemarkt 23 te Zwolle, die verklaarde:

In oktober 1942 werd ik bij een razzia in Izbich (Polen) opgepakt en met een transport joden vervoerd naar het kamp Sobibor. Met 28 andere mannen werd ik uitgezocht en in het kamp tewerkgesteld. De rest van het transport, met uitzondering van een aantal joodse vrouwen, die ook tewerk werden gesteld, werd hierna vergast en verbrand op de reeds door mijn vrouw beschreven wijze, bij wiens verklaring ik mij geheel aansluit.

Onder andere was ik belast met het knippen van het hoofdhaar van de vrouwen voordat zij de vergassingsbarak binnengingen. Gedurende de winter werkte ik aan een graafmachine. Hiermede werden de lijken opgegraven van de slachtoffers die in de beginperiode van het kamp waren vergast en begraven, aangezien men toen nog niet over een crematorium beschikte. De opgegraven lijken werden hierna alsnog verbrand. Hiermee zijn vele maanden gemoeid geweest.

In aansluiting van de verklaring van mijn vrouw wil ik nog enkele voorbeelden van de behandeling in het kamp aanhalen. Voor het minste vergriep werd men onmiddellijk doodgeschoten. Persoonlijk ben ik er van getuige geweest dat de SS Oberscharführer Wagner een jood doodschoot die bij het sorteren van levensmiddelen, afkomstig van vergaste joden, een blikje sardines openmaakte om de sardines op te eten.

Er werd vermoed dat de Nederlandsche gevangenen een plan tot opstand hadden voorbereid. Op last van den SS Oberscharführer Frenzel werden toen 72 Nederlandsche tewerk gestelde gevangenen doodgeschoten als afschrikwekkend voorbeeld.¹¹

Het is mij bekend dat blijkens mededeling van tewerkgestelde gevangenen in de Schreibstube op de reeds door mijn vrouw omschreven wijze ongeveer 1.000.000 mensen in het kamp zijn vermoord of vergast en daarna verbrand.

Op 14 oktober 1943 bij de door mijn vrouw beschreven opstand ben ik met haar gevlucht. In Polen heb ik na de bevrijding nog vele nasporingen gedaan naar overgebleven lotgenoten. Het staat voor mij vast dat slechts een veertigtal personen de ontvluchting hebben overleefd. De rest is of omgekomen in de mijnavelden rond het kamp of door hun onbekendheid in Polen weer in handen der Duitsers gevallen.

Tijdens mijn verblijf in het kamp Sobibor zijn mij verschillende namen van de Duitsers die de leiding in het kamp hadden, bekend geworden.¹² De naam van de kampcommandant kan ik mij niet meer herinneren. Ik herinner mij de namen van de volgende personen:

De SS Oberscharführer Wagner, deze is afkomstig uit Wenen. Zijn signalement luidt als volgt: oud thans ongeveer 33 jaar, lang ongeveer 1.80 m., zeer flink postuur, donker blond haar, spreekt Italiaans en Engels. Wagner was een groot sadist en heeft onder andere meerdere malen de zieken uit de barakken naar Lager III laten brengen.

SS-Oberscharführer Frenzel, dit was een slager afkomstig uit Berlijn. Signalement: oud ongeveer 38 jaar, lang ongeveer 1.70 à 1.75 m., geweldig dik, blond haar.

Oberscharführer Michels, signalement: oud ongeveer 32 jaar, middelmatige lengte, smal postuur, donker haar, donkere ogen. Hij was degene die de gevangenen voor hun vergassing meedeelde dat zij ontluisd zouden worden.

SS-Scharführer of Oberscharführer Gomersky, een bekend bokser uit Silezië, oud ongeveer 34 jaar, lang 1.65 à 1.68 m., blond haar echt bokserstype. Gomersky heeft er zich tegenover ons op beroemd dat hij in Lager III een jood met 12 zweepslagen had doodgeslagen.

SS-Unterscharführer Wolff, was van beroep fotograaf. Had een fotozaak gehad in Oostenrijk, vermoedelijk in Wenen. Signalement: oud ongeveer 40 jaar, lang 1.65 m., zwart grijzend haar. Maakte zich veel aan mishandeling van vrouwen schuldig.

Nowak, van beroep kapper, oud ongeveer 28 jaar, klein gezicht, donker haar. Hij had de rang van Unterscharführer.

Weiss, oud ongeveer 30 jaar, licht blond haar, smal gezicht. Nauwkeurig signalement niet bekend.

Verder zijn mij nog de namen bekend van bewakers waarvan ik echter geen signalement kan opgeven en wel: de Obersturmführer Ross, een zekere Buhr, een zekere Van der Kamp. Laatstgenoemde heeft vroeger in Polen gewoond en heeft daar nog een broer wonen.

Waarvan door ons op afgelegde ambtseed is opge-
maakt, getekend en gesloten dit proces verbaal.

Zwolle, 7 juli 1946

(NN) get.

(NN) get.

Noten

- Samuel Asser Wijnberg, Leek 06.02.1882 - Zwolle 02.04.1941, Alida Wijnberg-Nathans, Vries 10.04.1887 - Auschwitz 12.10.1942, Abraham Wijnberg, Leek 14.05.1916 - Toronto 28.05.1977, Mozes Wijnberg, Leek 11.01.1918 - Auschwitz uiterlijk 31.01.1943, Marthijn Wijnberg, Groningen 32.12.1919 - Auschwitz uiterlijk 31.01.1943. Op maandag 4 mei 2020 stond de onthulling op Veemarkt 23 van Stolpersteinen voor Alida, Mozes en Marthijn Wijnberg gepland, maar vanwege de coronacrisis is deze onthulling vooralsnog uitgesteld.
- Ad van Liempt, *Selma, de vrouw die Sobibor overleefde* (Laren 2010). Zie ook Ingrid Petiet, 'Selma, een leven, een tentoonstelling', in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, 34 (2017), nr. 2, p. 176-181
- Van Liempt, p. 121-122
- J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* ('s-Gravenhage 1977, oorspr. 1965), dl I, p. IX
- Mirjam Blits beschrijft in Auschwitz 13917. *Hoe ik de Duitse concentratiekampen overleefde* (Meppel 2012) het lot van de groep vrouwen waartoe ook de zussen Veterman behoorden, evenals de omgekomen Annie Troostwijk-Hijmans uit de Bilderdijkstraat.
- Jules Schelvis, *Vernietigingskamp Sobibor* (Amsterdam 1997, 4e druk)
- Historisch Centrum Overijssel, Archief 0726, Politieke Opsporingsdiensten (POD) en Politieke Recherche afdelingen (PRA) te Zwolle en Kampen, inv.nr. 628
- Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis, *Sobibor. Tweede verbeterde en aangevulde*

uitgave (Den Haag 1947). Online op:

https://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/view/sobibor-haas-landsberger-selowsky?coll=ngvn&maxperpage=36&page=1&query=Sobibor&identifier=EVDO02%3ANIOD05_7880 (Laatst geraadpleegd op 5 maart 2020)

- Het originele document is getypt. De tekst is in zijn geheel letterlijk overgenomen, alleen de spelling is licht gemoderniseerd. De alinea-indeling is gehandhaafd.
- De laatste dwangarbeiders van het vernietigingskamp Belzec werden waarschijnlijk in juni 1943 afgevoerd naar Sobibor. (Van Liempt, p. 72-74)
- Onder hen ook de Zwollenaren Menno Troostwijk en Mozes Gerrit Zeehandelaar (Schelvis, p. 169-170, Van Liempt, p. 62, 65, 38)
- Uitgebreid over de in Sobibor werkzame SS'ers: Schelvis, p. 282-347

- * Met dank aan Ad van Liempt voor de afbeeldingen op p. 13 (onder), 15 en 16.

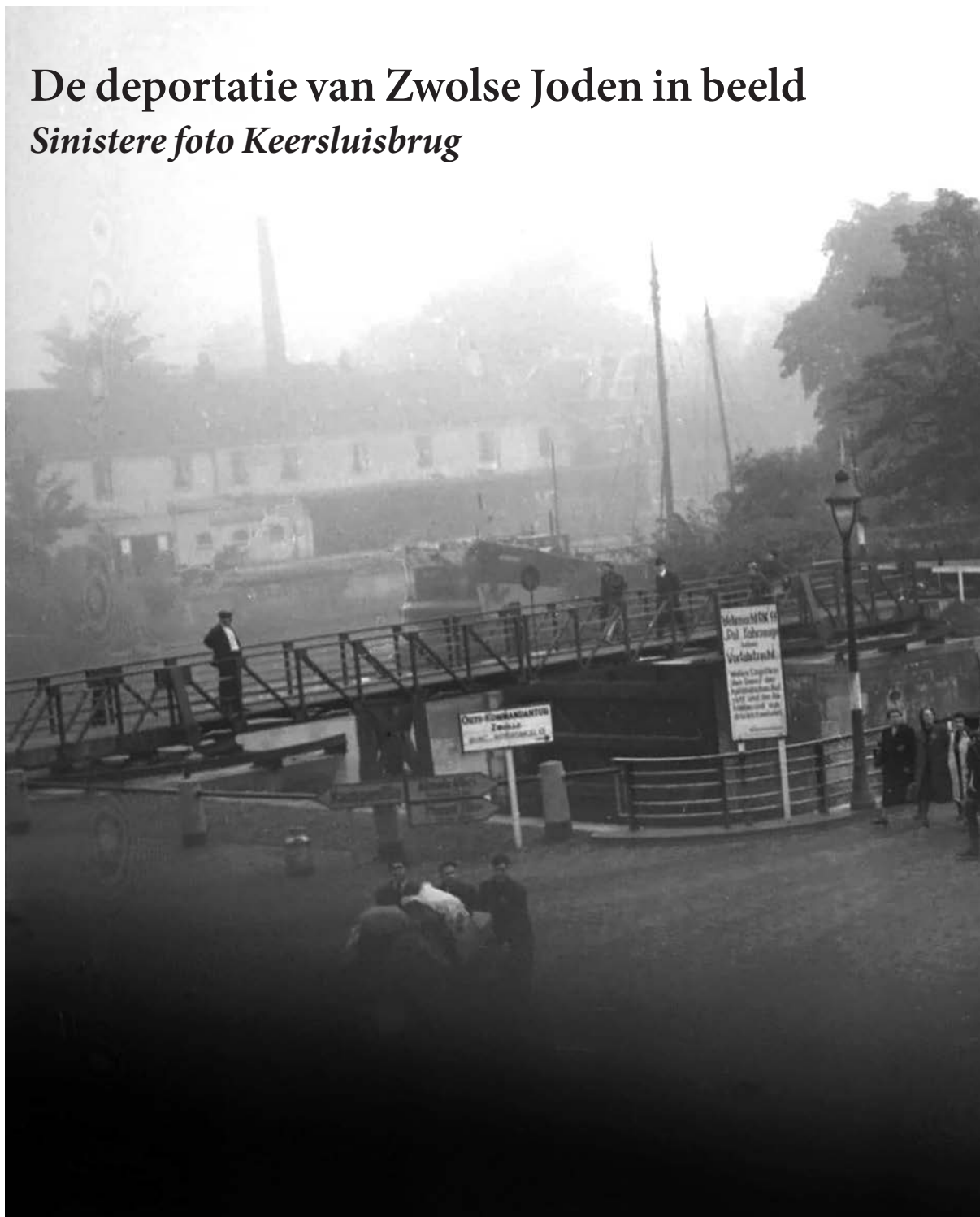

Selma Wijnberg-Engel in 2010. (Foto Marcel Antonisse)

De deportatie van Zwolse Joden in beeld

Sinistere foto Keersluisbrug

Annèt Bootsma -
van Hulten

*(Foto J.A. Eelsingh,
collectie HCO)*

Oratoriumverenigingen werd gisteren nabij het theehuis Urbana een zangconcours gehouden, waarvoor groote belangstelling bestond

De Duitse bezetter startte in de zomer van 1940 een systematisch proces van identificeren, registreren, discrimineren, stigmatiseren en isoleren van de Nederlandse Joodse bevolking. Dit proces culmineerde vanaf juli 1942 in de deportaties naar doorgangskamp Westerbork en vandaar verder naar de vernietigings- of werkkampen in het Oosten. Zo werden 107.000 Joden uit Nederland weggevoerd. Van de deportaties naar Westerbork bestaat nauwelijks beeldmateriaal, alleen uit Amsterdam zijn er foto's bekend en er is een heel kort filmfragment uit Leeuwarden

Het was dus een bijzondere vondst toen in november 2019 een foto van een Zwolse deportatie opdook. De deportatie van de Zwolse Joodse bevolking voltrok zich op drie momenten, op 2 en 3 oktober 1942, 18 en 19 november 1942 en 8 en 9 april 1943. De foto is vermoedelijk genomen op 2 oktober 1942. Verdeeld over drie groepjes zie je zeventien Zwolse Joden, herkenbaar aan hun op de borst gedragen ster, lopen op de toenmalige Keersluisbrug over de Willemsvaart. Het eerste groepje, drie mannen, duwt een kar met bagage en bevindt zich al op de Willemskade. De anderen, vrouwen en kinderen, lopen nog op de brug. De groep wordt begeleid door drie Nederlandse poli-

tiemannen. Ze waren ongetwijfeld op weg naar het Gymnasium Ceeleum aan de Veerallee, waar de Joden die nacht in de gymnastiekzaal geïnterneerd werden tot hun transport de volgende dag naar Westerbork. Het is, met de kennis van nu, wrang te zien dat Zwollenaren er bij stonden en keken hoe hun stadsgenoten afgevoerd werden. Zelf hadden deze waarschijnlijk ook nog geen idee wat hen boven het hoofd hing.

De foto werd ontdekt door HCO-medewerker en Tweede Wereldoorlog-specialist Paul Harmens. Hij zat tussen negatieven van de destijds bekende Zwolse fotograaf Jan Anthonie Eelsingh (1866-1949). Eelsingh heeft de foto clandestien gemaakt, vermoedelijk door het raam van Willemskade 9, waar nu Chinees Restaurant Sozing gevestigd is. De foto zat aan het eind van een filmrol waarop Eelsingh officiële portretten van Duitse officieren had gemaakt. Het was strafbaar als je dit soort taferelen fotografeerde. Deze deportatie vond overdag plaats, later gebeurde het vooral 's avonds of 's nachts.

De onscherpte van de foto draagt bij aan het sinistere karakter. Je weet dat er 450 Zwolse Joden zijn weggevoerd en nooit teruggekeerd, maar met zo'n beeld erbij krijgen de kille cijfers meteen een heel andere en indrukwekkender inhoud.

Literatuur

Niek Megens, 'Uniek beeld: eerste foto van deportatie Joden buiten Amsterdam duikt op in Zwolle' in de Stentor, 23 november 2019

Dammis Baan e.a., Jodenvervolging in twaalf portretten, Stichting Judaïca 2016

Wim Coster, Van Zwolle naar Westerbork en verder. Historisch Centrum Overijssel, 2009

Dezelfde plek waar de foto in 1942 genomen werd. Op de plaats waar de Keersluisbrug tot 1965 lag, ligt nu het kruispunt Emmawijk - Willemskade. (Foto Elske Bootsma)

Het levensverhaal van een vondelingetje

Hetty Hulshof leefde in twee werelden

Hetty Hulshof-van Gelder, 77 jaar oud, vertelt haar levensverhaal ogenschijnlijk zonder emoties. Er verschijnt zelfs regelmatig een gulle lach op haar gezicht. Maar achter die pose gaat een intense tragedie schuil die zij, mede dankzij een jarenlange therapie, zo ver heeft weggestopt dat zij een normaal leven kan leiden.

In kort bestek ziet haar levensverhaal er als volgt uit. Geboren op 17 oktober 1942 in Hengelo wordt Frederika van Gelder, twee maanden oud, op zaterdag 19 december op de stoep van een kleine kruidenierswinkel aan de Vlasakkers in Zwolle te vondeling gelegd. De bewoners, Klaas en Hennie van der Horst-Schurink, brengen de baby naar het Sophia Ziekenhuis aan de Rhijnvis Feithlaan. Het vondelingetje gaat op 20 januari

1943 naar een broer en schoonzus van de kruidenier, het kinderloze echtpaar Frits en Roelie van der Horst-van der Hulst, die tegenover de Jeruzalemkerk aan de Molenweg in Assendorp wonen. Zij worden met instemming van de Voogdijraad de pleegouders van het meisje en noemen haar Hetty. Haar geboortedatum wordt door de bekende Zwolse huis-/kinderarts Betsy Hengeveld zeer accuraat geschat op 15 oktober, slechts twee dagen voor de werkelijke datum. Als Hetty negentien jaar oud is, haar HBS-diploma heeft behaald en bibliothecaresse is geworden, verlaat zij Zwolle om in dienst te treden bij de bibliotheek in Zaandam. In 1967 trouwt zij met Hans Hulshof, die uiteindelijk hoogleraar Moedertaal en Didactiek in Leiden wordt. Het echtpaar krijgt twee kinderen en woont in Bergen Noord-Holland.

**Annèt Bootsma -
van Hulten
Steven ten Veen**

Joodse ouders

Afgezien van het feit dat Hetty een vondeling was, lijkt er verder weinig bijzonders aan de hand met haar levensverhaal. Maar dat gegeven komt in een totaal ander perspectief te staan als we weten dat haar biologische ouders Joods waren en vermoord zijn door de Nazi's. Israël van Gelder (geb. 1898), kantoorbediende bij Stork in Hengelo en zijn vrouw Saartje van Gelder-Mooij (geb. 1901) hebben drie kinderen als de oorlog uitbreekt, de zoons Benjamin (geb. 1927) en Hartog (geb. 1935) en dochter Leentje Antje (geb. 1931). Als Frederika in oktober 1942 wordt geboren, zijn de Joodse inwoners van ons land verplicht om een ster op hun kleding te dragen en zijn de eerste treinen al vanuit Westerbork richting het oosten vertrokken. Israël en Saartje besluiten in december 1942 om onder te duiken. Het gezin zal over vijf adressen verspreid worden. Frederika zal te vondeling gelegd worden bij het bevriende echtpaar Meenks, dat een slagerswinkel heeft aan de

*Hetty van Gelder als
bibliothecaresse, 1961.*

Hetty's biologische ouders, Israël van Gelder en zijn vrouw Saartje van Gelder-Mooij met hun oudste twee kinderen Benjamin en Leentje Antje, omstreeks 1938.

Krabbenbosweg in Hengelo. Maar vlak voor hun geplande onderduik wordt op de Spoelsterstraat in Hengelo al een ander (eveneens Joods) meisje te vondeling gelegd. Daarop vindt er bij de familie Van Gelder een controle plaats om te kijken of dit niet 'toevallig' baby Frederika betreft. Maar zij ligt nog prinsheerlijk in haar wiegje. Het is nu echter te riskant om de baby bij de familie Meenks neer te leggen. De slager en zijn vrouw brengen het meisje daarom naar Zwolle. Kruidenier Klaas en zijn vrouw Hennie worden als een veilig adres beschouwd, want de Meenksen kennen een uit Hengelo afkomstige schoonzus van Hennie. Zo treffen de Van der Horsten op de avond van zaterdag 19 december 1942 de baby op de stoep voor hun huis aan en ze weten niet beter te doen dan haar naar het Sophia Ziekenhuis te brengen.

Politiebericht

Een paar dagen later staat in de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* het politiebericht dat voor een woning aan de Vlasakkers te vonde-

ling is gelegd een kind van het vrouwelijk geslacht. Het wordt beschreven als circa drie maanden oud, met een gewicht van ongeveer vier kilogram, een lengte van 57 centimeter, donkerbruine ogen, blond haar en dopneus, gevolgd door een beschrijving van de kleertjes die de kleine droeg. Verder stond bij het kind een kartonnen doos, waarin kinderkleertjes en luiers zaten, een doosje Zwitsal kinderzalf, een aangebroken zakje Zwitsal kinderpoeier en een zuigfles met speen, inhoudende 160 gram melk. Opvallend detail in het politiebericht is de kleur van het haar, blond. De familie Van der Horst weet wel beter, het haar van de baby is heel donker. 'Men vermoedde dat ze Joods was en dat wilden ze niet te veel benadrukken', vertelde de emeritus-predikant Hans Pieter van der Horst in een interview dat in december 2016 in het *Zwols Historisch Tijdschrift* stond.¹ Hans is een zoon van het echtpaar Van der Horst-Schurink. Hij werd drie maanden eerder dan Hetty geboren en voor hem werd zij (en is zij nog steeds) zijn Joodse 'nichte'.

Drie vondelingetjes in Zwolle

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden in Zwolle naast Hetty Hulshof-van Gelder nog twee baby's te vondeling gelegd en ook in deze beide gevallen ging het om Joodse meisjes. Op donderdagavond 14 januari 1943 vonden Jo Hagedoorn en zijn vrouw in het tuintje voor hun woning aan de Zonnebloemstraat 19 een baby van naar schatting zes weken oud. Bij het meisje stonden twee flessen met karnemelk en een doos waarin luiers, lakens, sloopjes, watten, spenen en kleertjes zaten. De baby werd, net zoals bij Hetty het geval was, naar het Sophia Ziekenhuis gebracht. De Voogdijraad wees haar toe aan de familie Hagedoorn en ze werd in het bevolkingsregister ingeschreven als Sophia Hagedoorn.

Dat het meisje bij de familie Hagedoorn op de stoep werd gelegd, was geen toeval. Johannes (Jo) Hagedoorn, bureauchef op het advocatenkantoor van mr. H. Bouman, was actief in het verzet. Zo was hij betrokken bij de verspreiding van het illegale blad Trouw en bij de Ordedienst, die zich onder meer bezighield met sabotage en spionage. Dat er een vondeling zou worden gebracht, wist hij al. De ouders van de baby, op zoek naar een betrouwbaar adres, hadden hem in het complot betrokken. Zelf zaten zij en hun andere kinderen al ondergedoken.

Mathilde Sophia van den Bergh, zoals de echte naam van de vondeling luidde, geboren op 8 december 1942 in Lemelerveld, werd na korte tijd overgebracht naar een onderduikadres in Twello, want opname bij het echtpaar Hagedoorn was geen optie. Jansje was hoogzwanger en beviel vier maanden later van een dochter, Greetje. Sophia, die als roepnaam Vita kreeg, kon na de bevrijding met haar echte ouders, broers en zus worden herenigd. Jo Hagedoorn overleefde de oorlog niet. Hij werd in januari 1944 samen met nog zes andere verspreiders van Trouw opgepakt, belandde in kamp Vught en werd op 10 augustus door een vuurpeloton doodgeschoten.

Op 12 april 1943 werd er een baby te vondeling gelegd voor de woning van dokter Aalders aan de Deventerstraatweg 134. Het meisje werd in het bevolkingsregister ingeschreven als Lineke Aalders.

Er waren eind 1942, begin 1943 landelijk zoveel kinderen te vondeling gelegd, dat de bezetter had afgekondigd dat alle vondelingen die vanaf 15 januari 1943 werden gevonden verder als Joods werden aangemerkt. Hoe deze maatregel omzeild werd, is niet bekend. Na de bevrijding keerde het kind onder haar ware naam, Leonietje, terug naar haar ouders, het slagersechtpaar Marcus dat tijdens de bezetting was ondergedoken.

Literatuur

C.R. Ribbens, Bewogen jaren. Zwolle in de Tweede Wereldoorlog (Zwolle/Kampen 1995) p. 243
Dammis Baan e.a., Jodenvervolging in 12 portretten, Stichting Judaica Zwolle, 2016

Bitter lot

Zo groeit Frederika op als Hetty bij een vader en moeder die niet haar biologische ouders zijn en in een stad die zestig kilometer van haar geboortehuis aan de Johannaweg in Hengelo ligt. Het zal negen jaar duren voor zij dat te horen krijgt. Maar nog altijd wel onwetend van het bittere lot dat haar ouders en haar zus Leentje trof. Door verraad werden haar ouders al snel opgepakt en naar het doorgangskamp Westerbork gebracht. In de trein op weg naar Polen werpen Israël en Saartje

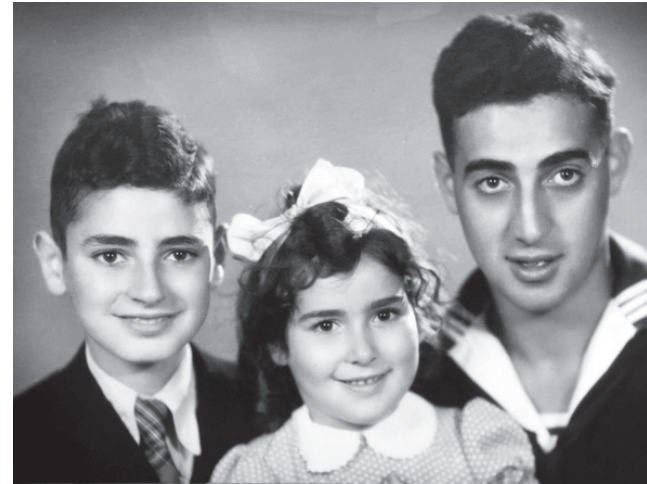
van Gelder een briefkaart naar buiten, gedateerd 17 maart 1943 en geadresseerd aan 'den Heer B. Meenk Krabbenbosweg 14 Hengelo (O)'. Saartje schrijft: 'Mijn man en ik zitten in de trein op weg naar Polen. We konden ons noodlot niet ontlopen, maar we verliezen de moed niet en hopen dat we weer met alles was ons lief is, verenigd worden.' Op de voorkant van de kaart heeft Israël geschreven: 'Ook van mij een laatste groet. Wij zijn vol goeden moed en gaan met vrouwen de toekomst tegemoet. Wij hebben pech gehad, maar als

Baby Hetty op de arm bij haar (pleeg)moeder, 1943.

Rechts: Hetty op haar vierde verjaardag in 1946 met haar broers, links Hartog, rechts Benjamin. (Foto Eel-singh)

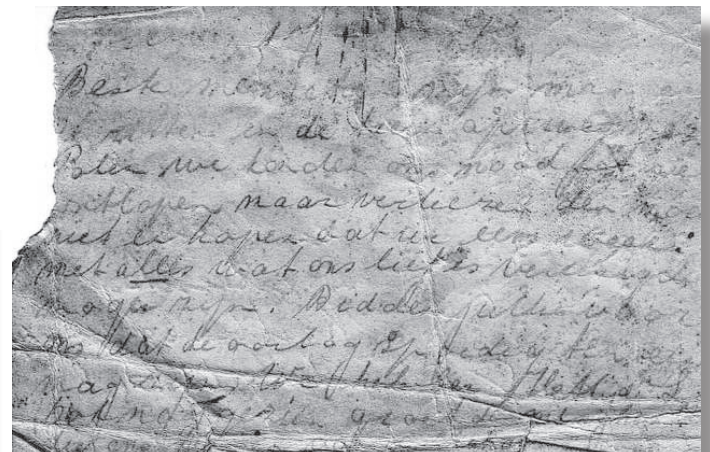
politiebureau haar mee te krijgen, maar tevergeefs. Zij is twaalf als ze op 10 september 1943 in Auschwitz om het leven wordt gebracht. Benjamin (Bennie) en Hartog overleven de oorlog. Dat Hetty broers heeft, komt zij op jonge leeftijd al te weten. Dat die, veel ouder als ze zelf is, ergens anders wonen, vindt zij als kind niet vreemd.

De briefkaart die Israël en Saartje van Gelder uit de trein naar Polen wierpen, drie dagen voor ze in Sobibor vermoord werden.

we er door komen, dan hebben we ook alle misère meegemaakt. Tot ziens.' Drie dagen later al sterven Israël van Gelder, 44 jaar oud, en Saartje van Gelder-Mooij, 41 jaar oud, in een gaskamer in het vernietigingskamp Sobibor. Hun dochter Leentje Antje gaat op haar onderduikadres naar buiten en wordt door de politie opgepakt. Twee tantes, allebei gemengd getrouwd, proberen nog op het

Negen jaar is Hetty als broer Bennie gaat trouwen. Samen met haar 'ouders' gaat zij naar de huwelijksvoltrekking in Amsterdam, waar zij ook als bruidsmisje optreedt. Tijdens het huwelijksdiner hoort zij iemand zeggen: 'Zijn dat de pleegouders van Frederika?' 'Ik wist meteen dat het over mij ging. Ik heb aan mijn moeder gevraagd hoe dat zat en toen vertelde ze mij dat zij en haar

man mijn pleegouders waren. Ze zei ook nog dat ze met het verhaal over mijn afkomst hadden willen wachten tot ik twaalf was geworden. Dan had het gemoeten, omdat ik onder mijn echte naam ingeschreven moest worden op de middelbare school. De ontdekking dat mijn ouders niet mijn echte ouders waren, was natuurlijk een enorme schok. Maar deze wetenschap heb ik meteen verdrongen, het leven ging daarna weer gewoon door.'

Angst

Maar wat is gewoon als plotseling aan het licht komt dat je iemand anders blijkt te zijn dan je altijd dacht, als je je ouders nooit hebt gekend, als je niets van je eigen afkomst weet? Er was altijd wel eens een gevoel dat iets niet klopte. Bijvoorbeeld haar eerste herinnering, de angst toen zij plotseling door haar pleegouders in een kast werd gestopt omdat er iemand aan de deur stond. 'Twee jaar oud of zo iets was ik. Ik weet nog dat die kast vol met kopjes en schotels stond.' En dan de schrik van haar moeder toen in de Thomas a

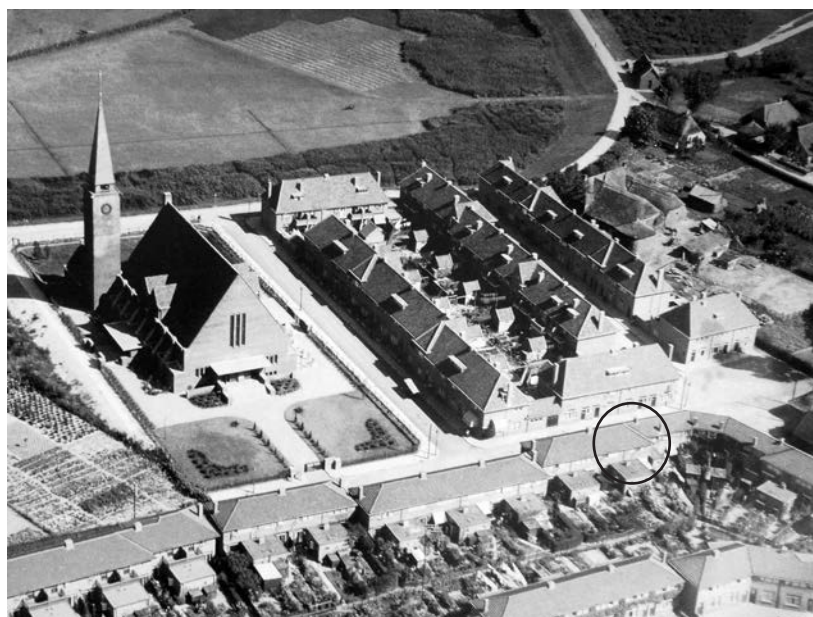
Kempisstraat een Duitse soldaat haar een kwartje wilde geven. 'Dat wilde zij absoluut niet hebben. Maar toen ik thuis kwam, zat dat kwartje in de omgeslagen mouw van mijn jas. Ik kreeg ook nog eens op de Assendorperdijk een reep chocola van een Duitse soldaat. En na de oorlog werd ik op de kleuterschool wel eens voor "Jodin" uitgescholden.'

De onthulling van haar ware identiteit plaatsen die herinneringen natuurlijk in een ander perspectief, maar veranderen haar leven zoals gezegd niet wezenlijk. 'Al waren er altijd wel momenten waarop ik aan deze waarheid herinnerd werd. Bijvoorbeeld als ik op de middelbare school "Van Gelder" werd genoemd en even later op pianoles weer "Van der Horst" heette.' Toch kan ze zeggen dat ze een gelukkige jeugd heeft gehad. 'Een veilig thuis in een fijne wijk. En ik had altijd veel vriendinnen. Bij de speeltuinvereniging Assendorp was ik lid van de operetteclub. Bij die speeltuin keken we ook films, op zaterdagmiddag voor 10 cent. De Dikke en de Dunne natuurlijk... Het was echter niet de jeugd die ik had moeten hebben, maar daar konden mijn pleegouders niets aan doen.'

Hetty is Frits en Roelie van der Horst haar leven lang 'ouders' blijven noemen, ook nu ze 77 jaar oud is en haar pleegvader (in 1982) en

Links: Hetty als bruidsmisje bij het huwelijk van Benjamin in Amsterdam, in 1951.

De Molenweg bij de Jeruzalemkerk waar Hetty opgroeide op nummer 238. Het huis is aangegeven met een cirkel. Het pleintje rechts was in Hetty's jeugd een ideale speelplek. Foto uit 1933. (Uit: Oud Zwolle vanuit de lucht)

Hetty met haar (pleeg) ouders Frits en Roelie van der Horst-van der Hulst op het toenmalige Weezenland, niet ver van haar ouderlijk huis aan de Molenweg.

haar pleegmoeder (in 1993) al lang overleden zijn. Vooral met haar vader had zij een hechte band. 'Hij werkte op de verffabriek van Smits in Wapenveld. Ik heb vaak met hem gefietst en gewandeld en dan wist hij heel veel over de natuur te vertellen. Moeder kon streng zijn, streng en strikt, en was een beetje trots van aard. Zij was een boerendochter uit Avereest. Ik ben op School 10 in de Assendorperstraat geweest, die later de Bartjensschool heette. Meester Ploegman was er het hoofd. Mijn moeder had liever gezien dat ik naar de Nutsschool op het Groot Weezenland was gegaan. Daar zaten de kinderen van de notabelen en dat sprak haar wel aan. Voor mij hoefde dat niet. Ik zat liever op een "gewone" school.'

Op School 10 stond Hetty, zoals ze zelf zegt, heel vaak op de gang. 'Of in de hoek als ik niet uit de klas was gestuurd. Als ik dat thuis vertelde, ging moeder meteen naar school om verhaal te halen, maar dat maakte natuurlijk niets uit. De volgende dag stond ik weer in de gang... Nu zoveel jaren later denk ik dat dit kwam omdat ik gewoon te snel en misschien te slim was. Net als mijn broers trouwens. De klassen waren groot in die tijd en het tempo was daardoor traag, dus ik verveelde me. Toch ging ik graag naar school, wilde dingen leren. Nog steeds, ik kan me nog altijd verbazen over mensen die niets weten.'**Erfenis**

Rechts: Hetty als HBS-leerling met haar broers.

De stap naar een middelbare school is voor Hetty niet vanzelfsprekend, haar ouders hebben er simpelweg het geld niet voor om dat te bekostigen. Maar hun pleegkind krijgt een erfenis van een oom. Deze had een korsettenfabriek in Duivendrecht. Zijn vrouw en kind waren ook in de oorlog omgebracht, evenals veel andere familieleden. Vervolgonderwijs is daarom geen probleem meer voor Hetty. 'Ik wilde vreselijk graag naar het Gymnasium Ceeleum, of desnoods naar het Christelijk Lyceum omdat daar ook een gymnasiumafdeling was. Maar dat mocht niet van mijn moeder. Ze vond dat veel te gevaarlijk omdat ik dan de drukke Veerallee moest oversteken. Bovendien viel het Christelijk Lyceum af omdat ze vond dat dat niet kon tegenover mijn Joodse familie. Dus werd het de Rijks HBS aan de Bagijnensingel, waar het met de fratsen die ik op de lagere school had uitgehaald meteen gedaan was. Ik was zeer gemoedigd en als het ware het braafste meisje van de klas. Ik herinner me directeur Van Lint, een prima organisator. Die zette zo de roosters in elkaar. Noorman, de leraar Nederlands was heel streng. En Zijlstra gaf Frans. Wij noemden hem 'Sijmen'. Hij sprak Frans met een Fries accent. Ik deed ook vaak mee aan de toneelvoorstellingen op de 'Grote Avond' van de school in schouwburg Odeon.

De opvoering van *Romeo en Julia* in 1959 herinner ik me nog goed. Ik had de rol van voedster. De *Zwolse Courant* schreef er een lovende recensie over.

Na de HBS-A gaat Hetty voor bibliothecaresse studeren, waarbij zij afwisselend de opleiding in Enschede bezoekt en het vak in de praktijk leert op de bibliotheek aan de Kamperstraat in Zwolle. Negentien jaar oud is ze als ze uit Zwolle vertrekt en een baan krijgt bij de bibliotheek in Zaandam. Het betekent een belangrijke stap naar een nieuwe fase in haar leven, die veel vreugde maar ook veel verdriet zal brengen. De vreugde is allereerst de ontmoeting met Hans Hulshof uit Koog aan de Zaan. In september 1964 beginnen ze allebei met een studie aan de Universiteit van Amsterdam; Hetty sociologie en Hans Nederlands. Hetty maakt de studie niet af. De twee treden in 1967 in het huwelijk en krijgen twee kinderen, dochter Petra (1971) die nu in Zweden woont, en zoon Casper (1973) die in Houten woont.

Diepe depressie

Het verdriet komt op een onverwacht moment naar de oppervlakte, namelijk als Petra haar moeder vertelt een tijdje in Israël te gaan wonen om op zoek te gaan naar haar roots. 'Ik vond het mooi dat ze dat ging doen, maar plotseling kwam dat onbekende verleden als een zwarte deken over me

heen. Ik belandde in een diepe depressie, durfde ons huis in Bergen bijna niet meer uit. Een tochtje naar Alkmaar was al te ver.' Een aantal jaren is Hetty onder therapeutische behandeling bij het Sinaï-centrum in Amsterdam en langzaam maar zeker slaagt zij er in uit het dal te klimmen en al die verschrikkingen die door haar hoofd spelen een veilig plekje te geven. 'Ik ben uit de put gekomen en ga er ook niet meer in. Maar er drijft zo nu en dan nog wel iets naar boven,' zegt ze.

Het einde van haar depressie geeft haar de moed het verleden onder ogen te gaan zien. Twee fotoalbums die zij krijgt na het overlijden van haar broer Bennie in 2010, geven haar daarvoor de directe aanleiding. 'Er zaten foto's van familie in en ik ben als een ware detective door mijn familiegeschiedenis gegaan om uit te zoeken wie er op de foto's staan. Ik wist eigenlijk helemaal niets van mijn afkomst. Ik had een foto en het horloge van mijn moeder en meer was er niet. Ook van de familieleden die de Holocaust overleefd hebben, heb ik nooit iets gehoord over het verleden. Zij konden er niet over praten, stopten het weg. Zij waren zwaar getraumatiseerd, de Voogdijraad besloot destijds daarom ook dat ik bij mijn pleegouders bleef. Alleen Bennie heeft wel eens wat verteld, bijvoorbeeld dat ik een heel gewenst kind was en nog wat anekdotes, maar ook hij was behoor-

De drie Stolpersteine voor respectievelijk Israël van Gelder, Saartje van Gelder-Mooij en Leentje Antje van Gelder die in april 2019 voor Hetty's geboortehuis aan de Johannaweg 14 in Hengelo onthuld werden. Naar Joods gebruik zijn er steentjes bijgelegd, ten teken dat de overledenen niet vergeten worden.

De drie Stolpersteine voor de Johannaweg 14 in Hengelo. (Werkgroep Stolpersteine Hengelo)

lijk getraumatiseerd. Mijn vader was afkomstig uit Borne en ik ontdekte dat bijna iedereen van zijn familie door de Duitsers is weggevoerd en niet teruggekomen. Mijn moeder was geboren in Culemborg, maar opgegroeid in Almelo.’

Stolperstein

In april vorig jaar zijn voor de woning aan de Johannaweg 14 in Hengelo waar het gezin Van Gelder woonde en Hetty als Frederika geboren werd, drie zogenaamde Stolpersteine geplaatst. Hetty is daarbij aanwezig. Broer Bennie, met wie Hetty altijd contact onderhield, was al overleden. Hartog, haar andere broer, moest de plechtigheid vanwege gezondheidsredenen aan zich voorbij laten gaan. Hetty bezoekt die dag ook het Museum Hengelo, waar zij een kopie van de huwelijksakte van haar ouders uit 1924 krijgt. ‘Ik had mijn familie terug. Enerzijds was ik er ontzettend blij mee, anderszins was het heel pijnlijk.’

Dat behalve haar vader en moeder ook haar zus Leentje Antje in een vernietigingskamp van de nazi's is vermoord, ontdekt Hetty pas bij toeval in 2010 op de herdenkingswebsite Joods Monument. De naam van haar zus, op wie zij erg moet hebben geleken, was namelijk niet in Westerbork geregistreerd, waardoor Hetty de stille hoop koesterde dat Leentje nog ergens zou leven.

Rechts: Hetty Hulshof-van Gelder tijdens het interview op 27 februari 2020 bij Villa Hofvliet in Zwolle. (Foto Annèt Bootsma)

Hetty is Joods. ‘Ook al doe je er niets aan, je bent het en je blijft het. Mijn ouders waren destijds wel religieus, niet orthodox, maar ze hielden zich wel aan de regels, aten bijvoorbeeld koosjer. Maar ik heb er niets van meegekregen, heb het ook nooit willen leren. Ongetwijfeld een vorm van zelfbescherming, ik leefde als het ware in twee werelden. Toen ik echter voor de eerste keer Israël bezocht en in Tel Aviv uit het vliegtuig stapte, voelde ik me meteen thuis. Het is iets dat ik niet kan beschrijven. Het zijn toch je wortels.’

- * Het gesprek met Hetty Hulshof-van Gelder vond plaats op 27 februari 2020.
- ** Alle afbeeldingen waar geen bronvermelding bij vermeld staat, zijn afkomstig van Hetty Hulshof-van Gelder.

Literatuur

- Annèt Bootsma-van Hulten ‘Een jeugd in de Vlasakkers, 1942-1955’, in: *Zwols Historisch Tijdschrift* 33 (2016) nr. 4, p. 201-209
- Ben Gevers, ‘Honderdste Stolperstein in Hengelo: “Maar we verliezen de moed niet...”’ in *Tubantia*, 22-2 2019

Noot

1. Bootsma, p. 207

Zwolle gezien door Duitse ogen

De foto's van Gerhard Sandmann

Gerhard Sandmann werd in 1918 geboren in de buurt van Minden, Noordrijn-Westfalen. In 1937 werd hij via een werkproject voor jonge werklozen (Reichsarbeitsdienst) soldaat bij de Wehrmacht. In mei 1940 trok hij met zijn eenheid via Geldrop en Valkenswaard naar België, en vervolgens naar Noord-Frankrijk, waar hij anderhalf jaar op verschillende locaties gelegerd was. In december 1941, hij was inmiddels sergeant, werd hij naar Rusland gestuurd. Twee zware maanden, koud en met hevige gevechten in de buurt van Moskou, volgden. Sandmann werd daar onderscheiden met het IJzeren Kruis. Omdat hij gewond was geraakt, werd hij twee maanden verpleegd in een ziekenhuis in Berlijn. Van oktober 1942 tot maart 1943 was hij in Zwolle gelegerd. Hij verbleef in het prachtige pand Burgemeester van Roijensingel 18, tot de Duitse inval het woonhuis van de toenmalige advocaat en bekende Zwolse notabel mr. B.P.G. van Diggelen. Het huis werd al in 1940 gevorderd door de Wehrmacht.

Vergeleken met zijn tijd in Rusland moet het hier een soort vakantie voor Sandmann geweest zijn. Hij was een enthousiast en verdienstelijk amateurfotograaf en heeft met zijn Leica z'n verblijf in Zwolle uitgebreid vastgelegd. Hij maakte foto's van het leven in de stad, maar ook van zijn Duitse kameraden, hoe ze door de stad marcheerden, oefeningen op de Veluwe hielden, buiten en binnen het huis aan het werk waren en daar feestjes vierden. Zijn superieuren stonden duidelijk ook toe dat hij dit alles vastlegde. De beelden van vrolijk lachende Duitse soldaten hier in Zwolle, in een gevorderd woonhuis, geven nog altijd een ongemakkelijk gevoel, maar het was wel de realiteit. Je vraagt je af of niemand van hen zich ooit afvroeg wat ze hier eigenlijk deden en wat de Nederlandse, in dit geval de Zwolse, bevolking daar van vond... met recht

twee verschillende werelden. Met zijn prachtige foto's geeft Sandmann ons daar in ieder geval een bijzondere inkijk in.

Van Zwolle werd Sandmann weer naar België gestuurd. Op 1 september 1944 werd hij in Frankrijk door de Amerikanen krijgsgevangen gemaakt. Hij zat vervolgens een jaar geïnterneerd in krijgsgevangenenkampen in Frankrijk en de Verenigde Staten. Bij zijn gevangenneming in 1944 namen de Amerikanen zijn Leica in beslag, maar hij had zijn opnamen gelukkig al eerder naar zijn ouders in Duitsland gestuurd.

Na de oorlog werkte Sandmann als rechercheur bij de Duitse spoorwegen. Hij overleed in 1994. Zijn foto's werden door zijn zoon Hans-Gerhard Sandmann in 2019 aan Zwolle geschonken en bevinden zich nu in het Historisch Centrum Overijssel. Hans-Gerhard Sandmann leverde ook de gegevens over het leven van zijn vader.

Op de volgende pagina's een selectie van de foto's van Gerhard Sandmann. Een exacte datering van de foto's valt niet te geven, maar ze zijn allemaal gemaakt tussen 1 oktober 1942 en 20 februari 1943.

**Annèt Bootsma -
van Hulten**

*Selfie avant la lettre,
Gerhard Sandmann
met zijn Leica, Vos-
seslag (bij Oostende)
1944.*

Het imposante pand Burgemeester van Roijensingel 18 werd in 1884/85 gebouwd. Vanaf 1892 bewoonden twee generaties Van Diggelen achter elkaar de stadsvilla. Mr. P.J.G. van Diggelen was al 74 toen zijn huis in 1940 gevorderd werd door de Wehrmacht. Hij mocht zelf nog een paar kamers blijven gebruiken, maar hij kon deze situatie in 1941 niet langer verdragen en vertrok uit zijn eigen huis. Hij overleed in 1944. Het huis werd na de bevrijding niet meer particulier bewoond. Het diende in de oorlog vooral als een doorgangshuis voor Duitse (onder)officieren. Sandmann verbleef er bijvoorbeeld ook slechts vijf maanden.

Onverteerbare beelden voor velen en zeker Van Diggelen, de silhouetten van Duitse officieren achter het raam en Duitsers lachend uit het raam hangend.

Links: Veel van de opnamen van Sandmann zijn bij of in Van Roijensingel 18 gemaakt. Hier het uitzicht op de Potgietersingel en de achterkant van de huizen van de Koestraat. Boven de huizen uit rijst de toren van de Michaëlskerk aan de Roggenstraat. Saillant detail is dat iets meer naar links, Koestraat 18, het huis van de advocaat H. Bouman stond, waar het een komen en gaan van onderduikers was. De schrijver Victor van Vriesland verbleef er onder meer lange tijd.

Burgemeester van Roijensingel 18 van de achterkant.

Duitse soldaten marcheren zingend over de Van Roijensingel.

De Potgietersingel met de fraaie Burgemeester Van Roijenbank, die in 1922 ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum aangeboden werd aan de toenmalige burgemeester van Zwolle.

Aan het werk in Van Roijensingel 18.

Het onderhoud van laarzen en riemen.

Een slaapzaal.

*Drie militairen staand
voor Van Roijensingel
18. In het midden
Gerhard Sandmann.*

*Wehrmachtoffizieren
aan de borrel.*

Duitse soldaten op oefening op de Veluwe.

In november 1942 nam de Duitse commandant in Zwolle, dr. Von Wagner, afscheid. Voor het station stond een driedubbele rij soldaten opgesteld. Dit groepje officieren stond daar tegenover. Achter hen Hotel Van Gijtenbeek, rechts aan het begin van de Terborchstraat de Renaultgarage. Hier zit tegenwoordig een Starbucks.

Het pontje over de Willemsvaart.

Het jaagpad langs de Willemsvaart. Aan de andere kant de Veerallee.

Koetsje voor Van Roijensingel 18.

De Duitsers gingen er op een gegeven moment toe over om imitatie-tanks te plaatsen bij strategisch belangrijke plaatsen, om hun tegenstanders op een dwaalspoor te brengen. Hier wordt zo'n namaak-tank getransporteerd over de Van Roijensingel, waarschijnlijk op weg naar de IJssel.

Duitse soldaten laden een treinwagon bij de Deventerstraatweg

Ontspanning op de slaapzaal. Op beide foto's rechts Gerhard Sandmann.

Er viel iets te vieren. Het is niet duidelijk of alle foto's op dezelfde avond genomen zijn, maar wellicht op Oudejaarsavond.

De Luttekestraat in de sneeuw, vlakbij het kruispunt Kamperstraat / Blijmarkt. Goed zichtbaar is het stoplicht, dat in 1938 als eerste in Zwolle werd geplaatst.

De schildwacht voor Van Roijensingel 18 in de sneeuw.

De Van Roijensingel in de sneeuw.

Twée keer de Thorbecke gracht.

Hoefsmederij Poppe aan de Luttekestraat.

Een van de mooiste gezichten op de Peperbus, de Van Roijensingel bij de Nieuwe Havenbrug.

Militair erfgoed in Zwolle en omgeving

Michael Klomp

Ook in Zwolle heeft de Tweede Wereldoorlog veel sporen nagelaten, letterlijk en figuurlijk. Geleidelijk aan verdwijnt de generatie van ooggetuigen en zal uiteindelijk het punt worden bereikt dat niemand meer uit eigen waarneming of herinnering over de oorlog kan vertellen. Het belang van stille fysieke getuigen wordt dus steeds groter. Het gaat daarbij niet alleen om historische documenten – dagboeken, (gevechts)verslagen, beeldmateriaal (foto's en films), voorwerpen in museale collecties en zo voort –, maar ook om sporen die in het landschap en in de bodem zijn achtergebleven. Archeologen besteden hieraan in toenemende mate aandacht. Landelijk is het besef ontstaan dat de periode van de Tweede Wereldoorlog binnen de archeologie een volwaardig onderzoeksobject zou moeten zijn. Fysieke sporen vormen in veel gevallen immers de enige nauwkeurige en objectieve bron van informatie over wat zich op een bepaalde plek heeft afgespeeld. Archeologisch en historisch-geografisch onderzoek vormt daarom een belangrijke aanvulling op andere vormen van historisch onderzoek.

Onderzoekthema's

De fysieke sporen van de Tweede Wereldoorlog kunnen worden geschaard onder verschillende thema's.

Het eerste heeft betrekking op gevechtshandelingen en opgerichte verdedigingswerken. Voor Zwolle is dat vooral de IJssellinie met de rivier de IJssel als natuurlijke barrière. Aanvankelijk als een voorpostenlinie van de Nederlandse troepen om de vijandelijke opmars te kunnen vertragen en later voor de Duitse bezetter als een linie om een invasie van de geallieerden af te kunnen wenden.

Een tweede thema is de luchtoorlog. Grote delen van Nederland, ook het gebied rondom

Zwolle, lagen immers op de vliegroutes van Engeland naar Duitsland. Dit heeft geresulteerd in een groot aantal vliegtuigen dat op Nederlands grondgebied is neergestort, na te zijn neergehaald met behulp van Duitse luchtafweergeschutopstellingen. Dergelijke opstellingen waren eveneens aanwezig rond Zwolle.

Een derde thema is de geschiedenis van bepaalde burgers in bezettingstijd. Veel mensen gingen zo goed en zo kwaad als het ging door met het dagelijks leven, anderen werden vervolgd of gingen in het verzet. Ook van het laatste kunnen sporen zijn achtergebleven, bijvoorbeeld in de vorm van (Joodse) werkkampen, schuilhutten van onderduikers of ondergrondse bergplaatsen voor kostbaarheden of bevoorrading van het verzet. Zo zijn in de omgeving van het Kroondomein bij Apeldoorn met metaaldetectoren resten gevonden van bevoorradingscontainers met materiaal dat afkomstig was van wapendroppings in de periode september en oktober 1944. Ook in Overijssel lagen, bijvoorbeeld bij SteeGERen in de gemeente Ommen, droppingsterreinen van het verzet.

In dit artikel gaat het om de eerste twee vormen van militair erfgoed.

De IJssellinie

De IJssel heeft in het verleden herhaaldelijk gefungeerd als verdedigingslinie ter bescherming van de 'vesting Holland' (de tegenwoordige provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht). Ook bij de plannen die, door een toename van de internationale spanningen, in de jaren dertig van de vorige eeuw werden gemaakt om Nederland beter te verdedigen speelde de IJssel een rol. Onderdeel van deze plannen was het versterken van de rivierovergangen van de IJssel bij Kampen, Zwolle en Deventer in 1935 en 1936. Daarnaast lag er vanaf 1939 een kazemattenlinie tussen Oldeneel

aan de IJssel en Haerst aan de Overijsselse Vecht. De Grebbelinie werd hierbij gezien als hoofdverdedigingslinie, terwijl de IJssel gold als minder belangrijk bij de verdediging tegen een oprukkende vijand vanuit het oosten. De IJssellinie was in dat verband onderdeel van een kazemattenlinie die via het Maas-Waalkanaal, de Maas en het Julianakanaal doorliep tot in Zuid-Limburg. In totaal werden daarbij over een traject van 120 kilometer 350 kazematten gebouwd. Bij Deventer zagen deze verdedigingswerken er zo sterk uit, dat de Duitse troepen op 10 mei 1940 afzagen van de hier geplande oversteek en uitweken naar de zuidelijker gelegen overgang bij Zutphen.

De Nederlandse verdedigingswerken

Bij de twee strategisch gelegen IJsselbruggen bij Zwolle, die voor het spoor- en die voor het wegverkeer, zijn in de jaren dertig door de Nederlandse overheid drie kazematten gebouwd. Ze werden voorzien van een code boven de ingang: ZN, ZM en ZZ. De eerste letter stond voor Zwolle, de tweede had betrekking op de richtingen noord, midden en zuid. De meest noordelijke kazemat was gericht op de verkeersbrug en bestreek een groot deel van de Zuiderzeestraatweg. De weg naar Zalk loopt tegenwoordig zuidelijk van deze nog aanwezige kazemat, maar lag ten tijde van de Tweede Wereldoorlog noordelijk. De meest zuidelijk gelegen kazemat was bedoeld voor de verdediging van de spoorbrug. Tussen de beide kazematten lag een

dubbele brugkazemat. Deze bunker kon zowel de verkeers- als de spoorbrug bestrijken. Aan het plafond was een railsysteem aangebracht waaraan het geschut hing, zodat het relatief eenvoudig van de ene naar de andere kamer kon worden verplaatst. De buitenkant van de drie bewaard gebleven kazematten heeft tegenwoordig een grauwe betonkleur en is in veel gevallen voorzien van hedendaagse graffiti. In 1940 waren de bunkers gecamoufleerd. De zuidelijke en de middelste kazemat waren beschilderd als woonhuis en hierdoor nauwelijks herkenbaar.

Mitrailleurpost van het Nederlandse leger, aan de Hattense Dijk tijdens de mobilisatieperiode, 1939. Op de achtergrond de spoorbrug. (Collectie Richard Woolderink, Raalte)

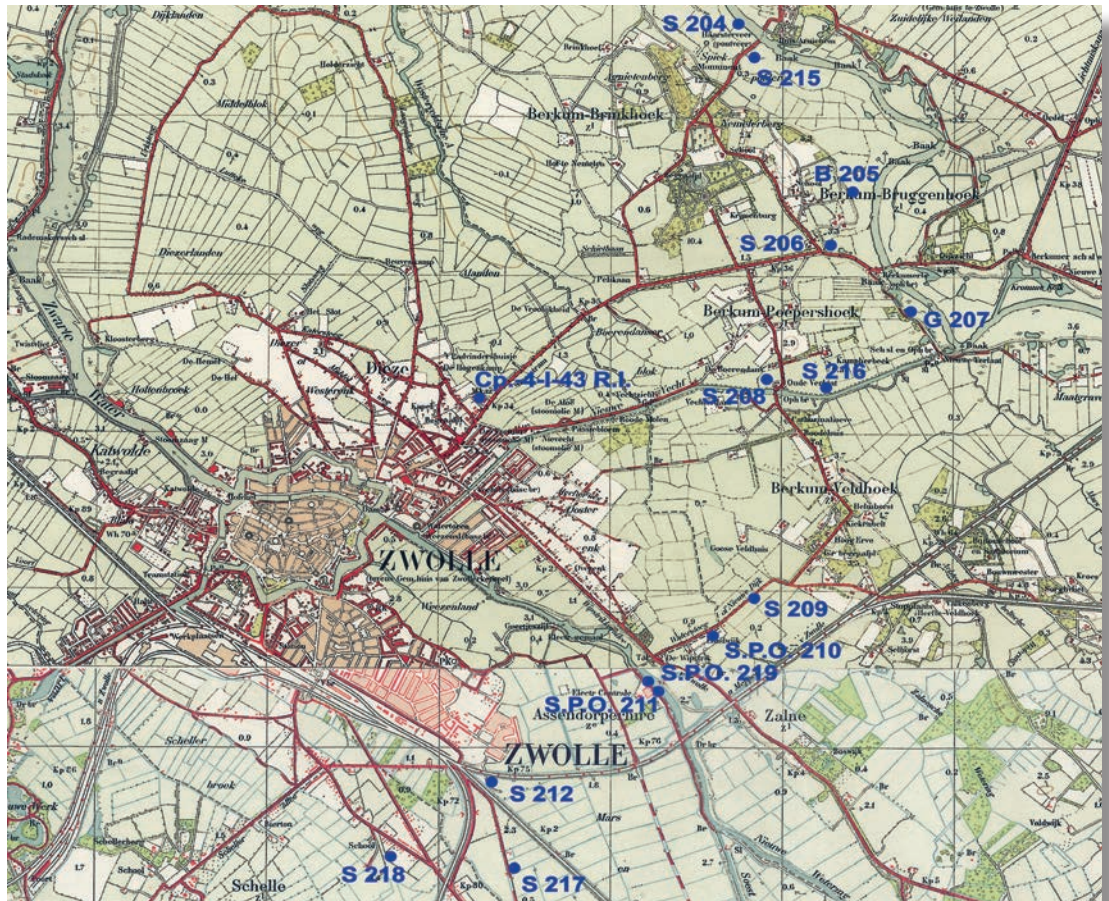

De drie kazematten aan de Gelderse kant van de IJssel, van noord naar zuid gezien. De meest noordelijke kazemat (ZN) was gericht op de verkeersbrug en bestreek een groot deel van de Zuiderzeestraatweg. De middelste (ZM) was een dubbele brugkazemat. Deze bunker kon zowel de verkeers- als de spoorbrug bestrijken. De meest zuidelijk gelegen kazemat (ZZ) was bedoeld voor de verdediging van de spoorbrug. De kazematten zijn gemeentelijke monumenten. (Foto's Elske Bootsma)

Ook de bouw van de kazematten gebeurde in het geheim. Aannemers mochten geen bouwtekeningen kopiëren. Een 2 meter hoge schutting schermde het bouwterrein af. Daarnaast was er nog een vijfdrads prikkeldraadafrastering van 1.2 meter hoog. Op borden was aangegeven dat het maken van foto's en schetsen streng verboden was. Voor de toegang tot het bouwterrein waren toegangsbewijzen nodig en arbeiders werden in enkele gevallen zelfs gecontroleerd op hun politieke betrouwbaarheid. De geheimhouding hield echter niet lang stand. In de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van 17 januari 1936 werd al vermeld dat de betonbouw bij de IJsselbruggen was bedoeld voor afweergeschut en in *De Telegraaf* werd dit bevestigd. De krant gaf als overweging dat de bedoelde betonwerken geheel in het openbaar voor iedereen zichtbaar moesten worden uitgevoerd.

Een van de als huis gecamouflerde kazematten aan de IJssel in 1947. (Collectie HCO)

Stafkaart (uitsnede) uit 1933 met daarop de verschillende typen kazematten (S-, B- en G-kazematten), commandoposten (CPO) en semipermanente opstellingen (SPO) in de linie tussen Oldeneel en Haerst aangegeven. Ingetekend door W. Cremers. (Team Archeologie Zwolle)

De verantwoordelijkheid van de IJssellinie lag bij kolonel Dwars, de Territoriaal Bevelhebber van Gelderland en Overijssel. De verdediging was vooral gericht op het vertragen van de Duitse opmars en de vernieling van de bruggen over de IJssel. De daadwerkelijke verdediging van het deel bij Zwolle viel onder het eerste bataljon van het 43e Regiment Infanterie. In 1940 bestond een dergelijk regiment uit de regimentsstaf, een verbindingsafdeling, een rijwielpatrouille, een compagnie P.A.W. (pantserafweergeschutcompagnie), een batterij 6-veld (stalen vuurmond met een kaliber van 57 mm), een compagnie mortieren en drie bataljons. De twee Zwolse bruggen over de IJssel werden verdedigd door een aan het 43e Regiment Infanterie toegevoegd detachement politietroepen. Deze waren gelegerd in de Broerenkazerne. Een vierde compagnie lag verspreid over het gebied tussen Oldeneel en Haerst, met secties bij het Haersterveer, de oude Berkumerbrug, Landwijk/Kuyterhuislaan en Oldeneel. Deze compagnie stond onder bevel van de reserve eerste-luitenant Hoitink, die zijn commandopost had in café De Vrolijkheid.

Bij het Haersterveer en de Berkumerbrug liggen tegenwoordig nog drie kazematten. Twee daarvan zijn van het type S3, in 1939 ontworpen door het Centraal Inundatie en Technisch Bureau (CITB) en voorzien van drie grote schietgaten en een gewone achteruitgang. In deze kazematten was plaats voor een lichte mitrailleur M20 van het type dat in de literatuur bekend staat als 'Stekelvarken' of 'Spinnenkop'. Dit vanwege de stalen pinnen die bedoeld waren voor de bevestiging van camouflagemateriaal. Ook in de sectie Landwijk/Kuyterhuislaan is aan de Kuyterhuislaan nog een S3 kazemat bewaard gebleven. In totaal hebben er in het gebied tussen Oldeneel en het Haersterveer negen kazematten van dit type gelegen.

Bij de Berkumerbrug is nog een B-kazemat aanwezig. B-kazematten of flankerende Betonkazematten waren doorgaans bedoeld voor een zware mitrailleur. Aan de zuidzijde van de Berkumerbrug heeft verder nog een G-kazemat of Gietstalen kazemat gestaan. Dit type kazemat met gietstalen koepel is tijdens de oorlog door de Duitsers gesloopt om gebruikt te worden in diver-

se munitieartikelen. Onderdeel van de linie zijn verder nog drie semi-permanente opstellingen van zandzakken en hout bij de IJsselcentrale aan de Weteringkade en bij huize Landwijk.

Ondanks al deze inspanningen maakten het grote gebied en de verspreide ligging van de verdedigingswerken en kazematten het vrijwel onmogelijk om weerstand te kunnen bieden aan een potentiële vijand. Daarnaast was er een tekort aan goede mitrailleurs en waren de wapens verouderd. Een goed voorbeeld is de verplaatsing van twee goede mitrailleurs uit de semi-permanente

De twee meest noordelijkste kazematten van de kazemattenlinie tussen Oldeneel aan de IJssel en Haerst aan de Overijsselse Vecht, van het type S3 gelegen bij het Haersterveer. Zie de nummers S204 en S215 op de kaart op pagina 46. (Foto's Elske Bootsma)

*De kazemat bij de Berkumerbrug, van het B-type. B205 op de kaart op pagina ..
(Foto's Elske Bootsma)*

*De kazemat aan de Kuyterhuislaan, van het S3 type, S209 op de kaart op pagina ..
(Foto's Elske Bootsma)*

opstelling bij Landwijk naar troepen aan de westkant van de IJssel. Hierdoor was de opstelling bij Landwijk zelfs bemand zonder mitrailleur en stond alleen in de nabij gelegen S3 kazemat aan de Kuyterhuislaan een verouderd wapen opgesteld. De eventuele aanval van de Duitsers werd ook niet aan deze kant van Zwolle verwacht, maar meer in het gebied rondom de Berkumerbrug. Toch bleek op 10 mei 1940 juist de Duitse aanval vanuit Zalné te komen en vonden bij Landwijk en bij de IJsselcentrale aan het Almelose Kanaal de zwaarste gevechten plaats.

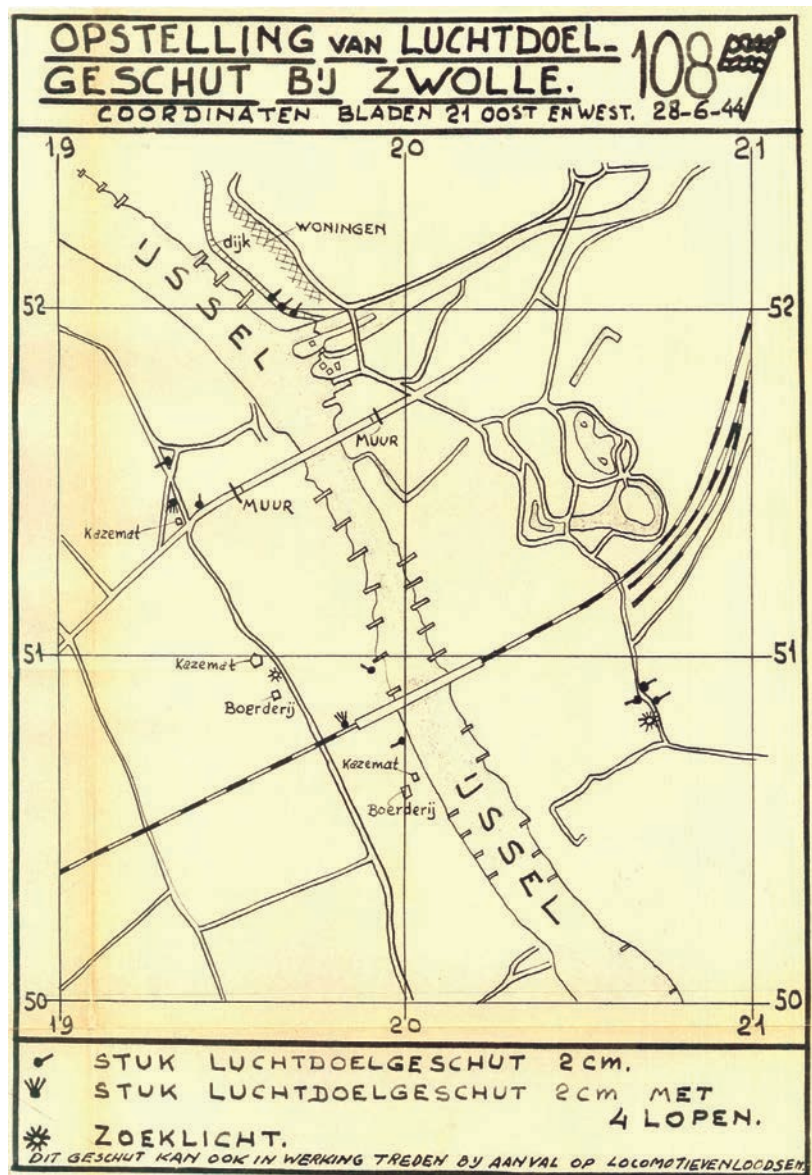
Na 10 mei 1940

Na de capitulatie van het Nederlandse leger op 14 mei 1940 werd door de Duitsers een militair bestuur gevormd. Al na vijftien dagen kwam hieraan een eind en werd op bevel van Hitler besloten om een Duits burgerlijk bestuur in te stellen, boven het Nederlands bestuur. Op landelijk niveau waren er vier *Generalkommissare* die toezicht uitoefenden, op provinciaal niveau was het de *Beauftragte des Reichskommissars*. Het ging hierbij om zaken met betrekking tot het openbaar bestuur, de publieke opinie en het economisch leven. De belangrijkste taak van de Beauftragte was echter het verspreiden van het nationaalsocialisme binnen bestuur en bevolking. De provincie en de gemeentebesturen moesten hun belangrijke beslissingen altijd aan deze bestuurder meedelen. Aan de top van de piramide stond *Reichskommissar*, dr. Arthur Seyss-Inquart.

Vanaf 1943 kregen de verschillende Beauftragten te maken met het inschakelen van burgers bij de aanleg van militaire stellingen. In Overijssel gebeurde dit voor het eerst in de gemeente Steenwijkerwold, toen burgers werden ingezet bij werkzaamheden aan het vliegveld Havelte. De burgemeester weigerde en dook onder. In Zwolle ontving burgemeester Van Karnebeek op 27 mei 1944 voor het eerst een schriftelijke opdracht om 150 arbeidskrachten met spade ter beschikking te stellen. De Beauftragte eiste een lijst met namen, adressen en geboortedata van alle gezonde mannen tussen de 18 en 45 jaar, met uitzondering van artsen, apothekers, personeelsleden van de PTT, de NS, de politie en de Landwacht. Van Karnebeek weigerde dit verzoek en bood zijn ontslag aan, waaraan door de Beauftragte geen gehoor werd gegeven.

De landing van Normandië in juni 1944 en de daaruit voortvloeiende opmars van de geallieerde troepen bracht de Duitsers ertoe om met man en macht te werken aan de bouw van verdedigingslinies. Op 13 september 1944 eisten zij de levering van maar liefst 700 mannen tussen de 17 en 55 jaar, die moesten gaan werken aan de IJssellinie. Opnieuw weigerde Van Karnebeek en ditmaal dook hij onder, waarna hij net als zijn collega Strick van Linschoten van Zwollerkerspel werd

ontslagen. De eis bleef echter van kracht. In de nacht van 15 op 16 september 1944 zou daarom in de stad een razzia worden gehouden, waarbij mensen zouden worden opgepakt die werkzaam waren bij de brandweer en de voedselvoorziening. De NSB-wethouder en waarnemend burgemeester Schanssema kon de razzia echter met succes een halt toeroepen. De eis van 700 man bleef evenwel nog steeds van kracht. Belangrijke afspraak was dat mannen in vitale bedrijven vrijstelling kregen. Op basis van een vrij onnauwkeurig register werden honderden mannen opgeroepen. Uiteindelijk meldden zich slechts 150 mannen bij de IJsselbrug. Dit tot groot ongenoegen van de Duitsers, die vervolgens iedereen die geen gehoor had gegeven aan de oproep verplichtten zich de volgende zaterdag in Westenholte te melden op straffe van strenge maatregelen. Een dag later was weer een groot deel niet op komen dagen en werden opnieuw 500 gravers geëist. Voor de bezetter was de maat vol en vanuit voertuigen met luidsprekers werd de bevolking wederom opgeroepen om te komen graven. Deze oproep werd gevolgd door razzia's onder leiding van Duitse militairen en de *Grüne Polizei*. Desondanks werd het aantal arbeidskrachten niet gehaald. De Gemeente kreeg nog één kans: er zou een opvallend aanplakbiljet moeten komen met de kop 'Belangrijke kennisgeving' en een tekst waarin werd gemeld dat het aantal gravers moest worden uitgebreid en dat mannen tussen de 17 en 50 jaar zich op 6 november op de Nieuwe Veemarkt dienden te melden. Een te lage opkomst zou leiden tot ernstige maatregelen voor de stad. Ook nu was de Duitse bezetter allerm minst tevreden en werd een lijst geëist met de gezinssamenstelling van de gehele bevolking per straat. De lijst werd vervaardigd, maar door toedoen van de illegaliteit met ernstige vertraging. De nieuwe waarnemend NSB-burgemeester Meerkamp van Embden probeerde de vaart erin te houden. Uiteindelijk waren er in plaats van 3000 man slechts 1600 man aan het werk aan de verdedigingslinie. Op 20 februari 1945 werden alle Zwolse mannen uit de geboortejaren 1920-1928 verplicht om zich bij het Gewestelijk Arbeidsbureau te melden. Om deze oproep kracht bij te zetten, werden meer dan twintig vooraan-

staande Zwolse burgers door de Ordnungspolizei en de Landwacht opgepakt. Bij opkomst van onvoldoende gravers zouden executies volgen. Dit boezemde uiteindelijk ontzag in en leidde tot een min of meer bevredigende opkomst. Ondanks de tegenwerking van de Zwolse bevolking was er nu toch een behoorlijke verdedigingslinie ontstaan. Dit was grotendeels te danken aan de inzet van arbeiders uit Hengelo, Oldenzaal en Enschede en

Kaartje van geschutsopstellingen bij de IJssel uit 1944. (NIMH)

Luchtfoto van de RAF van 2 november 1944 met daarop de twee bruggen over de IJssel en het Engelse Werk. Het loopgravenstelsel is zichtbaar, lopend langs de dijk en de zomerdijkjes en ook om boerderij IJsselhoeve van Dubbeldam (zie detail links). Rond de spoorbrug liggen veel kraters van bominslagen. (Team Archeologie Zwolle)

ruim 1100 gevangenen uit Kamp Amersfoort. De arbeiders waren ondergebracht in de ontruimde scholen en de gevangenen in de Buitensociëteit.

De Duitse verdedigingswerken

De verdedigingswerken van de IJssellinie bestonden vooral uit veldversterkingen die waren ingegraven in bestaand terrein of aangelegd in speciaal daarvoor opgeworpen heuvels. Op de luchtfoto's van de Royal Air Force (RAF) zijn vooral de tankgrachten, loopgraven en schuttersputten goed te zien. Veel minder goed zichtbaar zijn de opstellingen in bosschages, schuren en onder kolenhopen. Daarnaast zijn de versterkingen in heuvels nauwelijks te onderscheiden van persvoerbulten bij boerderijen. Bij belangrijke verkeersknooppunten waren betonnen tankmuren en kazematen gebouwd.

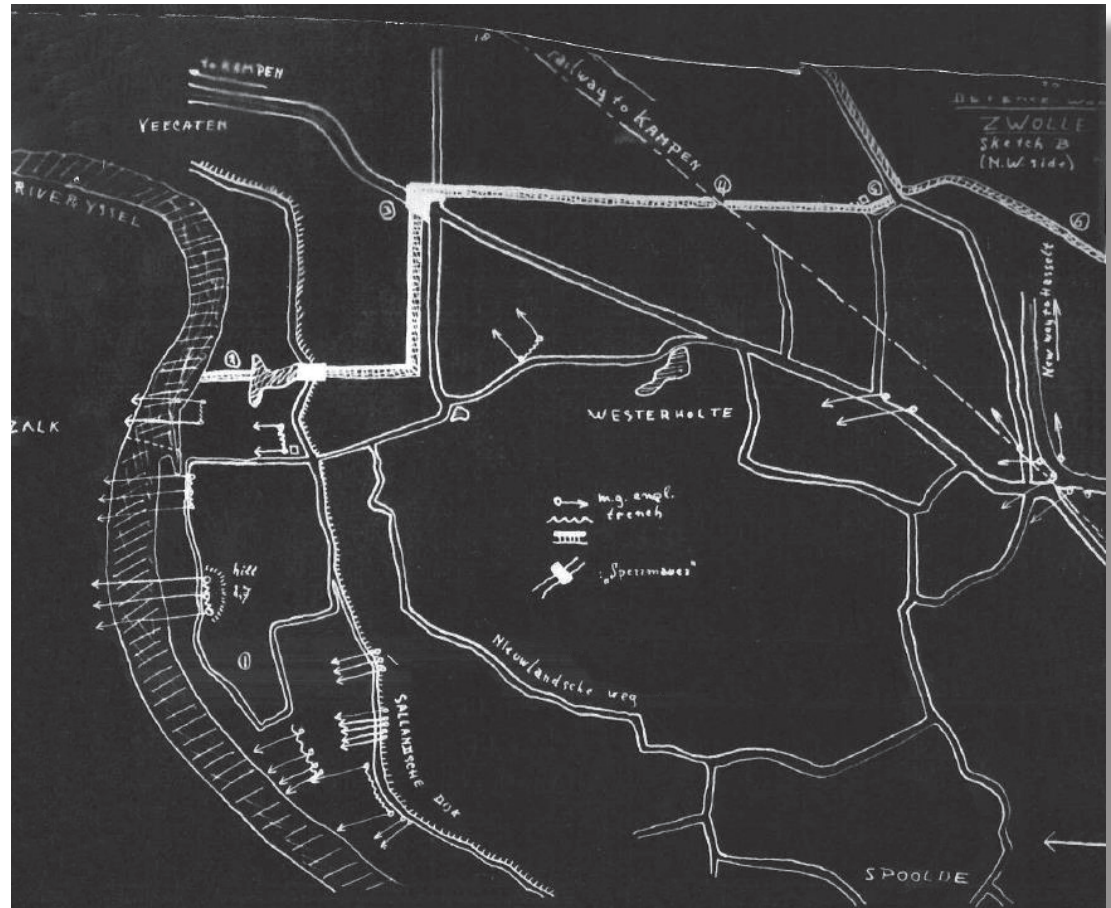
Van de IJssel tot aan het Zwartewater werd aansluitend aan het geïnnundeerde gebied van de Mastenbroekerpolder een 10 meter brede en 3 meter diepe tankgracht gegraven. Vóór deze

Uitsnede uit een luchtfoto van de RAF van 20 april 1945 van het gebied langs het Zwartewater en de Westerveldse Aa. De loopgraven zijn herkenbaar aan de zigzagpatronen. (Team Archeologie Zwolle)

Mitrailleursnest van de Duitsers bij de IJssel, 1944. (Collectie HCO)

Een door het verzet gemaakt kaartje van een tankgracht bij de IJssel, ten noorden van Westerholte, nu Stadshagen. (NIMH)

tankgracht lag een prikkeldraadversperring. Bij de kruising van de tankgracht met de weg en de spoorlijn Zwolle-Kampen waren betonnen muren (spermuren) aanwezig. Deze waren aan de onderkant gemiddeld 2.15 meter breed en aan de bovenkant 1.75 meter. Het beton was gewapend met ijzer dat afkomstig was van oude hekken. In de muren waren ten behoeve van het verkeer openingen gemaakt. Vanaf de Westerveldse Aa, tussen het Zwartewater en de Vecht, lag een tweede tankgracht. Een derde tankgracht lag ten zuiden van Zwolle, achter Windesheim.

Langs de oostzijde van de IJssel lag verder een stelsel van loopgraven en mitrailleursnesten met daarvoor een 6 meter brede versperring van prikkeldraad. Deze versperring was ongeveer 80 centimeter hoog. Over een groot deel van de linie

waren op een wederzijdse afstand van 150 meter mitrailleursnesten te vinden. In de omgeving van beide IJsselbruggen lagen de schuttersputten en mitrailleursnesten op een kleinere afstand van gemiddeld 50 meter van elkaar. In de omgeving van de bruggen waren verder tal van huizen en wachtposten door Duitse soldaten bezet. In het Katerveerhuis, het voormalig theehuis, waren dertig soldaten gelegerd. In de uitspanning van het Engelse Werk zaten gemiddeld twintig personen en in een barak bij de spoorbrug tien soldaten. Zelfs in een boom zat een observatiepost. Interessant is de aanwezigheid van vijftien leden van een *Feldjäger*-eenheid in een huis aan de Spoolderbergweg. Deze viel direct onder het *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW) en had oorspronkelijk de taak om gedeserteerde, ongehoorzame

en ondergedoken Duitse soldaten op te sporen. In Zwolle was deze eenheid belast met de controle van het verkeer over de IJsselbrug.

Uit een schetskaartje van het verzet uit 1944 blijkt verder dat beide bruggen werden verdedigd met *Flugabwehrkanone* of *Fliegerabwehrkanone* (luchtafweeropstellingen, (FLAK) en dat in de uiterwaarden zowel bij de verkeers- als bij de spoorbrug twee kleine bunkers van 3 x 3 meter aanwezig moeten zijn geweest. De al eerder genoemde, oorspronkelijk Nederlandse kazematten werden door de Duitsers opnieuw geopend en in gebruik genomen en van camouflage voorzien. Saillant detail is dat de openingen nu juist gericht

waren op het zuiden, in plaats van het noorden zoals voorheen. Dit gold zowel voor de kazematten langs de IJssel, bij de spoorlijn Zwolle-Almelo aan het eind van de Hortensiastraat als die bij de Berkumerbrug.

Naast al deze loopgraven, schuttersputten en betonnen kazematten was Zwolle omringd door luchtafweeropstellingen. Het ging hierbij om zware FLAK in Westenholtse, het PEC-terrein, langs de IJsseldijk bij Hattem en lichtere FLAK bij de Spoolderbergbrug, Berkumerbrug, op de dijk bij Spoolde en op treinen en vaartuigen in onder andere het Almelo Kanaal en de Achtergracht. De militaire leiding van de deze FLAK-afdelingen

De voormalige loopgraaf gelegen tussen het Hospice (links) en Urbana, haaks op de Wipstrikkerallee. Het ziet er nu uit als een drooggevallede sloot, grotendeels dicht en begroeid met struiken. (Foto Elske Bootsma)

Uitsnede van een Amerikaanse stafkaart van Zwolle en omgeving met daarop belangrijke zaken als pompen en belangrijke bedrijven. Op deze kaart is bij Werkeren ook de tankgracht aangegeven. (Team Archeologie Zwolle)

was gevestigd in het huis Windesheim en in de voormalige jeugdherberg Dijkzicht bij de Berkuimerbrug.

Tegenwoordig is er van de vele verdedigingswerken nog het één en ander te zien. Rondom Zwolle zijn nog zeven kazematten aanwezig; drie langs de IJssel en vier in de linie tussen Oldeneel en Haerst. Van de vele loopgraven en geschutsofstellingen lijkt op het eerste gezicht nog weinig zichtbaar te zijn. Toch heeft recent archeologisch onderzoek in het kader van het Rijksprogramma

‘Ruimte voor de Rivier’ in de Scheller en Oldener Buitenwaarden aangetoond, dat deze sporen in de ondergrond nog wel bewaard zijn gebleven. Op basis van luchtfoto's van de RAF uit 1944-1945, bronnen (zoals getuigenverslagen, dagboeken en proces-verbalen) in het Historisch Centrum Overijssel en het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH, onder meer gegevens van verzetsgroepen, zoals de Albrechtgroep) is uitgebreid onderzoek gedaan naar de aanwezigheid van dergelijke sporen. Zo kan een

drooggevallen sloot bij restaurant Urbana worden beschouwd als een oude loopgraaf en is ook op de plek van het onlangs gerestaureerde kerkhof van het voormalig Buitengasthuis aan de Buitengasthuisstraat nog de plaats van een geschild te herkennen. Daar zijn de grafzerken verwijderd. Het geschild zelf werd volgens de bronnen net als de opslagplaatsen van kolen en stro bewaakt tegen sabotage. De bewaking was voortgekomen uit een brand van 2 november 1943, waarbij de oorzaak in twijfel werd getrokken. Naar later bleek was deze ontstaan door een weggegooide sigaret. Ook van de drie tankgrachten zijn nog verschillende delen in het landschap te herkennen. Van de tankgracht vanaf de IJssel naar het Zwartewater is helaas bij de aanleg van een deel van de wijk Stadshagen een groot stuk gedempt. Alleen bij de voormalige havezate Werkeren en de huidige Stadshoeve is nog een deel bewaard gebleven. Van de tweede tankgracht is in de buurschap Langenholte nog een deel als sloot aanwezig en zijn op

de dijk langs de Vecht in Langenholte en het aan de andere kant van de Vecht gelegen Genne nog delen van de tankmuur aanwezig.

Uit archeologisch onderzoek is verder gebleken, dat in de ondergrond nog veel sporen te vinden zijn. Ze verdienen alle aandacht en zijn dus opgenomen in de gemeentelijke archeologische onderzoeksagenda.

Literatuur

- Kok, R., 'Archeologie van de Tweede Wereldoorlog in Overijssel. Een verkenning van thema's voor gericht onderzoek.' In: *Overijsselse Historische Bijdragen. Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis. 125e stuk*, 2010, 9-47.
- Ribbens, K., *Bewogen jaren. Zwolle in de Tweede Wereldoorlog*. Zwolle 1995.
- Visser, H.R., 'De rivierkazematten.' In: Visser, H.R. en J.S. van Wieringen. *Kazematten in het Interbellum. Vestingbouwkundige Bijdragen*. 2002
- Vries, J.A. de. *Van 'Amersfoorter' tot 'IJsselliniegraver'*. 1946

Restant van de tankmuur op de dijk langs de Vecht in Langenholte. (Foto Elske Bootsma)

In de schaduw van Leo Major – drie Canadese bevrijders die sneuvelden bij Zwolle

Jan Braakman

De bevrijding van Zwolle op 14 april 1945 verliep betrekkelijk rustig, vergeleken met bijvoorbeeld de strijd in Zutphen, Deventer of Groningen. Het heroïsche verhaal van bevrijder Leo Major is in de loop der jaren tot mythische proporties gegroeid. Daarentegen worden de drie mannen die bij de bevrijding van Zwolle hun leven gaven, zelden of nooit genoemd. Major kon na de oorlog zijn verhaal nog vertellen, zijn maat Welly Arsenault was echter gesneuveld, evenals twee andere Canadese militairen, Alexander Serediak en Thomas Llewellyn Thomas. Hun onderbelichte verhalen werden ontrafeld door medewerkers van het Informatiecentrum Canadese Begraafplaats (ICB) in Holten.

Het logo van het Informatiecentrum Canadese Begraafplaats (ICB) in Holten. (ICB)

Vrijwilligers van het ICB proberen van alle 1393 begraven Canadese (1354), Britse (36) Australische (2) en Belgische (1) militairen meer te weten te komen dan hun naam, leeftijd, rang, regiment en datum van overlijden. De zoektocht gaat soms heel ver en kan jaren in beslag nemen. Ook als familieleden zijn getraceerd, weten die vaak weinig of niets over de gesneuvelde militairen. Soms ook zijn de gegevens over de laatste

rustplaats uit het geheugen gewist of zijn de verhalen over de manier waarop iemand is gesneuveld niet meer dan een gekleurde en fantasievolle invulling van een vervaagde herinnering.

Een voorbeeld van de eigen inkleuring van verhalen hoorde ik toen ik samen met RTV Oost-journalist Sander Jongsma mede namens het ICB een reportage maakte in Canada. We gingen op bezoek bij familieleden van in Holten begraven soldaten.

De twee broers Ken en Barry Forbes uit Alberta vertelden over hun in Holten begraven vader en hun in Engeland begraven oom. Een van de broers vertelde, dat hun oom was omgekomen bij een vijandelijk bombardement in Engeland. Dat verhaal is misschien acceptabeler dan de werkelijkheid. Volgens de gegevens die in 1944 zijn gedocumenteerd, kwam hun oom om bij een tragisch ongeval, toen hij met een maat stond te kijken bij het laden van tanks op treinwagons in Engeland. Hij moest plassen en zocht beschutting tussen twee wagons, die onverwacht begonnen te rijden. Daardoor kwam hij klem te zitten tussen de buffers van twee wagons. Een dag later overleed hij aan zijn verwondingen. Omgekomen door een

Dienstplicht: politiek gevoelig in Canada

De dienstplicht lag in de Tweede Wereldoorlog politiek zeer gevoelig in Canada. De opvattingen lagen verdeeld langs de scheidslijnen van de taal. De Franstalige Quebecois waren tegen dienstplicht, de Engeltalige rest was er voor. De Canadese regering vond in 1939 een compromis: er kwam een dienstplicht voor 'home service', dienstplicht in eigen land. Naar het West-Europese strijdtoneel gingen alleen soldaten die daarvoor tekenden. Pas in november 1944, toen duidelijk was dat het niet lukte om de verliezen op te vangen met vrijwilligers, besloot de Canadese regering om toch dienstplichtigen naar het front te sturen.

In het Canadese leger hadden Franstalige regimenten te maken met een Engelstalige bevelvoering. In maart 1944 bestond pakweg 20 procent van het Canadese leger uit Franstalige rekruten, veel minder dan op basis van de bevolkingsomvang logisch was, maar veel meer dan de Canadese federale regering op basis van de weerstand in Franstalig Canada had verwacht.

Kinderen leggen bloemen bij de graven op de Canadese begraafplaats in Holten in 1970, bij de viering van 25-jaar bevrijding. (Wikimedia, Nationaal Archief)

vijandelijk bombardement is 75 jaar na dato een heroïsch dood, dan tijdens het plassen doodgedrukt worden tussen twee treinwagons. Het verdriet was er niet minder om.

Jonge jongens, vaak van eenvoudige komaf en uit families die het niet breed hadden, meldden zich vol goede moed voor het Canadese leger. 'We wilden wat van de wereld zien,' zei de veteraan Leo Bouvier uit Gravelbourg (Saskatchewan, Canada). 'Het was niet uit patriottisme, integendeel,' zei hij. Bouvier verloor zijn broer Maurice, die in Duitsland omkwam en in Holten begraven ligt.

Leo Bouvier kan 75 jaar na dato, op 96-jarige leeftijd, nog steeds zijn tranen niet bedwingen als hij denkt aan het verlies van zijn broer. Voor hem en voor tienduizenden andere Canadese families van wie dierbaren op de Europese slagvelden achterbleven, is de oorlog nog steeds niet voorbij.

De oorlog kan sinds kort in Canada ook op een andere manier dan via eigen herinneringen weer dichtbij komen. In 2016 jaar namelijk stelde het Canadese Nationaal Archief (Library and Archives

Canada) de 'service files' van in de Tweede Wereldoorlog gesneuvelde militairen beschikbaar voor genealogisch onderzoek. Deze files bevatten geselecteerde documenten uit dossiers van vaak vele honderden pagina's. In het verleden moesten voor het inzien van dossiers van soldaten gerichte verzoeken worden gedaan bij Library and Archives in Ottawa. Het kon weken tot maanden duren, voordat de dossiers beschikbaar kwamen. Nu is een betrekkelijk eenvoudige zoekslag via ancestry.ca genoeg om de oorspronkelijke dossiers, met vaak verrassende details, te kunnen inzien.

Van groot belang is ook het werk, dat wordt verricht door bevrologen onderzoekers als die van het ICB. Hattemer Edwin van der Wolf bijvoorbeeld, spendeert als vrijwilliger al jaren aan het verzamelen van gegevens over in Holten begraven militairen. Zijn bijzondere belangstelling gaat daarbij uit naar één regiment, het Canadian Scottish Regiment, dat onder andere betrokken was bij de bevrijding van Deventer en Zwolle. Van der Wolf spoorde enkele jaren geleden de familie van

Thomas Llewellyn
Thomas, 1919 - 1945.
(Particuliere collectie)

Thomas Llewellyn Thomas op en het afgelopen jaar stak hij veel tijd in de zoektocht naar familie van Alex Serediak

Thomas Llewellyn Thomas

Thomas Llewellyn Thomas was een buitenbeentje in het Canadese leger, met een grillige loopbaan.

Televisiedocumentaire RTV Oost

Op 25 december 2019 zond RTV Oost de indrukwekkende documentaire *Lest We Forget* uit. Hierin volgen de journalisten Jan Braakman (interviews) en Sander Jongsma (camera) nabestaanden van Canadese militairen die begraven liggen op de militaire begraafplaats in Holten. Zie: <https://www.rtvoost.nl/tv/programma/1039/Lest-we-forget/aflevering/532293>.

Zie ook: <http://verhalen.rtvoost.nl/holten-en-canada>

Hij was Amerikaan van geboorte, begon als *private* en eindigde als *private*. Ondertussen had hij echter wel de rang van *lance corporal* en *acting sergeant* met de bijbehorende soldij gehad. Hij was er namelijk een paar keer zonder toestemming tussenuit geknepen, had geweigerd een opdracht uit te voeren en was ook een keer zijn spullen kwijtgeraakt. Het had hem reprimandes, berispingen, inhoudingen van soldij en drie dagen licht arrest opgeleverd. En uiteindelijk de definitieve degradatie tot *private*.

Op 26 augustus 1919 zag hij samen met zijn tweelingbroer Bill het levenslicht in Milton, Oregon. Zijn ouders waren vanuit Wales geëmigreerd naar de Verenigde Staten, maar ze bleven daar niet heel lang. In 1926, Tom Thomas moest nog zeven worden, verhuisde het boerengezin naar Penticton, British Columbia, Canada. Daar gaf vader Stephen zijn beroep als boer op en verkoos hij een carrière in het Canadese leger.

Op 27 april 1940 kwam Tom in dienst en in juni 1942 werd hij verscheept naar Engeland. Hij was erbij, toen geallieerde troepen op D-Day de kusten van Normandië bestormden. Op 3 juni ging hij aan boord van een van de vele schepen die de soldaten aanvoerden naar Frankrijk. Op 6 juni landde hij met zijn maten van het Canadian Scottish Regiment op het Europese vasteland.

De trainingen in Canada kwam hij betrekkelijk ongeschonden door, op een ernstige kneuzing van zijn dij en een verstuipte enkel na. Met de gekneusde linker dij lag hij in juni 1940 twaalf dagen in het ziekenhuis, voor de gezwollen enkel werd hij twee dagen opgenomen. Daar tussendoor lag hij zes dagen in het ziekenhuis met een steenpuist op zijn rug en nog eens acht dagen nadat hij in september 1940 was geveld door de griep.

Eenmaal op het strijdtoneel in Noordwest-Europa bleef hij ongeschonden. Na een half jaar kreeg Tom even rust. In februari 1945 mocht hij negen dagen met verlof naar Engeland. Op 19 februari meldde hij zich weer bij zijn regiment. End maart begon hij aan de laatste militaire operatie die Duitsland op de knieën moest brengen. De route voerde hem ook naar Zwolle. Terwijl daar in de binnenstad het feestgedruis al op gang

begon te komen, waren de schermutselingen nog niet ten einde. Het 1st Btn van het Canadian Scottish Regiment had posities ingenomen in het zowijst bevrijde noordelijke deel van Zwolle. In Voorst viel aan het begin van de avond op de 14e april 1945 echter nog een serie Duitse mortiergranaten. Private Thomas Llewellyn Thomas bleef roerloos liggen. Zijn helm was doorboord. Hij was dodelijk getroffen.

Een week na Toms dood schreef kapelaan R.L. Seaborn een brief aan zijn moeder, om te vertellen wat er was gebeurd: 'He was killed in action in the evening of April 14th on the northern outskirts of Zwolle in Holland. We had just occupied this area when the enemy dropped a number of mortar bombs on it: a fragment from one of them pierced Tommie's helmet and caused his death.'

Op de plaatselijke begraafplaats waren eerder al vier bemanningsleden van de Royal Air Force begraven. Naast hen werd een plek vrijgemaakt voor Tommie, meldde Seaborn. Bij de begrafenis was een groot aantal Zwolse burgers aanwezig om hun respect te tonen voor de gevallen Canadese bevrijder.

CANADIAN CHAPLAIN SERVICE

1st Btn. Cdn. Scottish Regt.
Cdn. Army BWE2
22 April 45

Dear Mrs. Thomas:

It is with deep regret that I write to convey my sincere sympathy with you and your husband in the loss you have sustained through the death of your son, K37325, Pte. T.L. Thomas of this Battalion.

He was killed in action in the evening of April 14th on the northern outskirts of Zwolle in Holland. We had just occupied this area when the enemy dropped a number of mortar bombs on it: a fragment from one of them pierced Tommie's helmet and caused his instant death.

I buried him on Sunday morning in the civilian cemetery near-by at Voorst, near Zwolle. Nearly all the members of the anti-tank platoon were present, as well as other officers and men from Support Company. A large number of Dutch civilians also came to pay their respects to one who had given his life so that they might be free. In our prayers at the grave-side we commended his soul to God's care and mercy through Christ and prayed also for you who mourn his loss. His grave is beside that of 4 R.A.F. personnel who were buried earlier in the war. You may be sure that it will be well and lovingly cared for.

Your son had served the Battalion faithfully and well for a long period, and we are grateful [for] his service and for duty well done. All through this long, hard campaign he had been with us. He was a good soldier, brave and enduring and very likeable. We miss him very much.

I do hope that pride in the memory of a brave son who gave his life fighting for the success of our just cause will help lighten the sorrow in your heart. For our comfort and assurance that all is well with him. We have our Christian faith in that other life where Christ has gone before that we might have him with us there.

My prayer for you and for his brothers and sisters is that God and Father of our Lord Jesus Christ may grant you of His blessing, and strength and peace.

Yours Most Sincerely,
R.L. Seaborn
Chaplain

Alex Serediak

Om Serediak te vinden, belde Van der Wolf alle mensen met die achternaam in de omgeving van Edmonton in Canada. De belronde langs meer dan twintig namen bleef vruchteloos. Niemand was bekend met een in Zwolle omgekomen familielid. Pogingen om via het internetplatform Ancestry in contact te komen met stamboomonderzoekers bleven eveneens vruchteloos. De onderzoekers die Serediak in hun stamboom hadden opgenomen, reageerden niet op herhaalde verzoeken om informatie. Soortgelijke zoekslagen via Facebook waren net zo vruchteloos.

Van der Wolf zocht vervolgens hulp van de regionale afdeling van de nationale Canadese omroep CBC. Dat leidde tot resultaat. CBC tra-

Brief van kapelaan Seaborn aan de moeder van Thomas Llewellyn Thomas. (Library and Archives Canada)

Links: Alex Serediak met zijn vader. (Particuliere collectie)

ceerde Patricia Farrus, een achternicht van Serediak. Alex Serediak is de oom van haar moeder. Farrus kende het verhaal van haar oudoom en haar familie had het graf van Alex in Holten al bezocht, in 2016. Desalniettemin was ze diep getroffen door de moeite die Van der Wolf had gedaan om haar te traceren.

Het genealogiepakket van het Canadese Nationaal Archief met betrekking tot Alex Serediak omvat 64 pagina's. Uit zijn dossier komt het beeld naar boven van een jongen van Oekraïense komaf. Bruine ogen, bruin haar, 1.76 meter lang en 73 kilo zwaar. In zijn dossier staan verschillende geboortedata vermeld. Serediak zelf meldt, zowel bij zijn aanmelding in 1944 als in zijn soldijboekje, de datum van 25 juli 1920 als zijn geboortedag.

Hij was op zijn veertiende van school gegaan om op de boerderij en later in de mijnen aan het werk te gaan. Daarna kreeg hij een baan als elektricien bij de vliegtuigfabriek Boeing in Vancouver.

Hij had geen bijzondere interesses en bij zijn keuring vielen ook geen capaciteiten op, die hem geschikt maakten voor bijzondere legeronderdelen. 'Geschikt als infanterist,' vond officier E.J. Kebblewhite bij de keuring op 3 mei 1942.

Serediak had zich in augustus 1941 gemeld, toen hij was opgeroepen op basis van de nationale Canadese mobilisatie. In februari 1943 werd hij ontslagen uit de dienst, toen hij in Nanaimo (British Columbia) in het ziekenhuis lag om aan zijn ontstoken keelamandelen te worden geholpen. 'Unable to meet required military physical standard,' werd op 30 januari 1943 vermeld in zijn dossier.

Arsenault: Willie, Willy of Welly?

Welly Arsenault is onder verschillende voornamen bekend. Toen zijn ouders werd gevraagd om een inscriptie te leveren op zijn grafsteen op de Canadese begraafplaats in Holten leverden ze de volgende tekst aan:

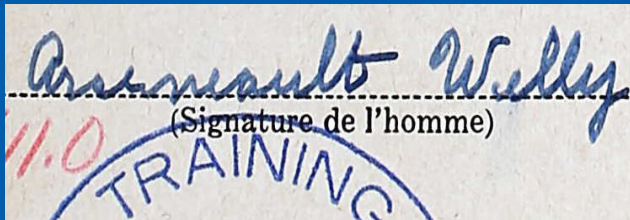
'A la Memoire de Willie
Fils bien aime
De M. Et Mde. Henri Arsenault'

(Ter herinnering aan Willie, geliefde zoon van de heer en mevrouw Henri Arsenault).

De familie gebruikte in formulieren die moesten worden ingevuld na de dood van Arsenault de schrijfwijze 'Willie'.

In de geschiedschrijving van Leo Major, die zich beschouwde als een goede vriend van Arsenault, wordt de schrijfwijze 'Willy' gebruikt. Die schrijfwijze is ook lang gebruikt op het straatnaambord dat de gemeente Zwolle heeft geplaatst bij het Arsenaultplantsoen, pas zeer recent in 2020 is dat gewijzigd in 'Welly'.

In de officiële stukken van het Canadese leger wordt consequent de schrijfwijze 'Welly' gebruikt. Die schrijfwijze komt overeen met de ondertekening die Arsenault zelf op een aantal stukken plaatste. Al laat die ondertekening in enkele gevallen ook de ruimte voor de schrijfwijze met een i in plaats van een e. Arsenault laat in dat geval wel consequent de punt boven de i weg.

(Signature de l'homme)

Ondertekening van Arsenault op het inschrijvingsformulier van het Canadese leger, 9 oktober 1940. (Library and Archives Canada)

Maar in mei 1944 werd hij alsnog fit genoeg bevonden om in de gelederen te worden opgenomen. In december 1944 werd hij naar het Verenigd Koninkrijk verscheept en twee maanden later, op 23 februari 1945, kwam hij aan op het Europese vasteland. Hij was ingedeeld bij het Canadian Scottish Regiment.

Op 14 april trokken de Canscots, zoals het regiment kortheidshalve werd genoemd, vanuit Den Nul in de richting van Zwolle. Het leek een leuk voorjaarstochtje, afgaande op de beschrijving in het war diary. 'The trip was long and full of delightful scenery,' aldus de dagboekschrijver van het regiment. Het verzamelde zich ten zuiden van Zwolle, op de plaats waar de Zuthemerweg uitkomt op de Wijheseweg. De Canscots trokken achter de Regina's (Regina Rifle Regiment) de stad door, zonder enig oponthoud. De vijandelijke troepen hadden zich al teruggetrokken naar het westen, over de IJssel. De Canscots namen posities in bij Frankhuis, ten noorden van de stad. De laatste twee meldingen in het war diary op 14 april zijn: 'Casualties Other Ranks: Killed 2 Wounded 2.' De twee gesneuvelden waren Alex Serediak en Thomas Thomas.

Hoe Serediak sneuvelde is niet duidelijk. Zijn stoffelijk overschot werd tijdelijk begraven op de Protestantse Begraafplaats in Raalte. Op 5 februari 1946 kreeg hij een definitieve rustplaats op de Canadese militaire begraafplaats in Holten.

Patricia Farrus, de achternicht van Alex Serediak, wist niet zo veel te vertellen over haar oudoom. Ze had haar moeder wel eens over Alex horen praten, maar eigenlijk hadden ze geen enkele informatie. 'Mijn moeder vertelde dat er foto's van hem waren, maar dat was het zo ongeveer. Ze hebben nooit gehoord wat er was gebeurd. Ze hoorden alleen maar dat hij in de oorlog overleden was,' vertelde ze vorig jaar aan CBC-nieuws, nadat Edwin van der Wolf haar had gevonden.

Welly ('Willy') Arsenault

Zelf deed ik, ook op verzoek van de redactie van dit tijdschrift, nader onderzoek naar Welly Arsenault. Hij was de man die sneuvelde toen Leo Major in zijn eentje de stad bevrijdde. Major vertelde in 1995 in het *Zwols Historisch Tijdschrift* hoe Welly (in Zwolle later bekend als 'Willy') omkwam door

Welly Arsenault (links) en Leo Major. Zij maakten allebei deel uit van het Régiment de la Chaudière. Helaas is deze kleine foto de enige bekende (niet wazige) foto van Welly. (Particuliere collectie)

Duits mitrailleurvuur. Zijn maat en hij zouden als vrijwilligers een verkenning uitvoeren in Zwolle. Het doel was, na te gaan of er nog vijandelijke troepen in de stad waren. Welly en Leo vertrokken om half tien 's avonds voor hun nachtelijke verkenning. Bij het kruisen van de spoorlijn ter hoogte van Zalné (Heinoseweg) ging het mis.

Major: 'Kort na elf uur stak ik de spoorlijn over en ging ik een eindje verder naast de weg liggen. Willy trachtte hetzelfde te doen, hij stak de spoorlijn ook over om zich bij mij te voegen, maar hij maakte een geluid met zijn granaten, waarop de Duitsers hem beschoten met een regen van vuur. Ik wist direct dat hij dood was.' Leo kroop naar Welly om diens machinegeweer en zijn granaten te pakken, die hij daarna nog volop zou gebruiken bij zijn verovering van Zwolle. Het stoffelijk overschot werd eerst afgevoerd naar een tijdelijke begraafplaats in Almen, tussen Zutphen en Lochem, en daarna herbegraven op de Canadese Begraafplaats in Holten.

Het openbare dossier van Arsenault biedt weinig aanknopingspunten om nabestaanden

De spoorwegovergang op de Heinoseweg bij Zalné waar Arsenault stierf in de nacht van 13 op 14 april 1945. Foto gemaakt rond 1970. Links is de (toen nieuwe) Zalnéflat aan het Almelose Kanaal in de wijk Wipstrik te zien. (Foto Ben Kam)

te vinden, maar uiteindelijk weet ik er met hulp van lokale stamboomonderzoekers toch enkele te traceren. Via Facebook zoek ik contact. Ik stel mijn vraag in het Engels en binnen een dag heb ik in gebrekkig Engels, vermengd met Frans, een reactie van een van de achterneven. De man weet me weinig te vertellen, maar geeft me wel het telefoonnummer van een nicht van Welly: Elisabeth Arsenault.

Zij neemt de telefoon snel op, als ik haar bel. 'Ah, oui?' Ik probeer haar in het Engels duidelijk te maken wie ik ben en wat ik wil. Maar voordat ik mijn eerste zin heb beëindigd, heeft ze de tele-

foon al opgehangen. Een telefoontje van iemand met een vreemd nummer uit het buitenland die ook nog met een vreemd accent Engels spreekt, dat kan niet vertrouwd zijn, denkt ze kennelijk. Ik doe toch meteen een nieuwe poging. Ze neemt opnieuw op: 'Ah oui?' Amechtig probeer ik opnieuw, nu in mijn beste middelbare-school Frans, uit te leggen wie ik ben en wat ik wil. Deze keer hangt ze niet op. Maar haar Frans vergt meer kennis van deze taal dan ik heb. Desalniettemin komen we er met (denkbeeldige) handen en voeten toch uit. Ik in mijn beste Engels aangevuld met af en toe een woord Frans, zij in het Frans met af en toe een woord Engels. Ze geeft mij een email-adres dat toebehoort aan haar zoon Eric, met wie ik daarna per email correspondeer. Eric stuurt nog wat vage foto's van Welly, maar hij, noch zijn moeder, weet uit de familiechronieken verhalen van hem op te diepen.

Gelukkig werd Welly voor zijn inspanningen bij de bevrijding van Nederland postuum onderscheiden. Op 10 januari 1946 kreeg zijn vader een brief met de heugelijke mededeling dat Welly Arsenault door koningin Wilhelmina was benoemd tot Lid van de Orde van de Bronzen Leeuw. Het was een schrale troost voor zijn ouders en zijn broer en zus. In 1989 werd in Zwolle-Zuid (onder de voornaam 'Willy', is eind maart 2020 gewijzigd in 'Welly') een plantsoen naar hem vernoemd.

Het Welly Arsenault-plantsoen in Schelle, Zwolle-Zuid. (Foto Elske Bootsma)

Begraven in Holten

Thomas Llewellyn Thomas, Alexander Serediak en Welly Arsenault werden begraven op de Canadese Begraafplaats in Holten. Arsenault werd geëerd met een naar hem vernoemd plantsoen. Thomas Thomas krijgt volgens de plannen, meer dan 75 jaar na de bevrijding, een plaquette in wijkcentrum Het Anker in Westenholte en Alex Serediak bij het monument voor gesneuvelde piloten aan de Pilotenlaan in Zwolle-Zuid.

Literatuur

Hen Bollen en Paul Vroemen, *Canadezen in Actie*. Arnhem 1994

Robert Bothwell, *Years of Victory 1939-1948*. Ottawa, 1987

Jan Braakman, *Verhalen van het Slagveld*. Zwolle, 2016

Mark Zuehlke, *On To Victory*. Vancouver/Toronto/Berkeley, 2010

Leo Major (vertaling Wil Cornelissen), 'De bevrijding van Zwolle op 14 april 1945'. In: *Zwols Historisch Tijdschrift*, 12 (1995), p. 21-25

Archieven

Thomas Llewellyn Thomas: Library and Archives Canada; Ottawa, Canada; Service Files of the Second World War-War Dead, 1939-1947; Series: RG 24; Volume: 30909

Alexander Serediak: Library and Archives Canada; Ottawa, Canada; Service Files of the Second World War-War Dead, 1939-1947; Series: RG 24; Volume: 27010

Welly ('Willy') Arsenault: Library and Archives Canada; Ottawa, Canada; Service Files of the Second World War-War Dead, 1939-1947; Series: RG 24; Volume: 30793

Internet

- Ancestry: <https://www.ancestry.ca/search/collections/9145/>
- Commonwealth Graves Commission (database van alle begraafplaatsen met militairen van het Britse Gemenebest): <https://www.cwgc.org>
- Tijdelijke begraafplaatsen Canadese militairen: <https://nl.batchgeo.com/map/Tijdelijk>
- Canadese Begraafplaats Holten: www.canadesebegraafplaatssholten.nl
- Alexander Serediak: <https://www.cbc.ca/news/canada/edmonton/dutch-researcher-finds-family-of-edmonton-solider-1.5375930>
- Leo Major: <https://www.cbc.ca/news/canada/montreal/leo-major-montreal-zwolle-na-zis-1.4660487>
- Thomas Thomas: <https://wp.janbraakman.nl/?p=267>

De Canadese begraafplaats in Holten: Their Name Liveth for evermore... (Foto Gertjan Schutten, Wikimedia)

De graven van Thomas Llewellyn Thomas, Alexander Serediak en Welly Arsenault op de Canadese Begraafplaats in Holten. (Foto's auteur)

In memoriam Ger Dekkers

Borne, 21 augustus 1929 - Zwolle, 20 januari 2020

Joos Lensink

De gefotografeerde landschappen van Ger Dekkers zullen in hoog tempo verdwijnen. Als dat al niet is gebeurd. Windturbines van meer dan honderd meter hoog, uitgestrekte velden of plassen vol zonnepanelen, doosvormige distributiecentra, hoogspanningsleidingen en faciliteiten om energie op te slaan, alles gaat ergens een plaats opeisen. Van onze buitenruimte, de niet-stedelijke ruimte, zal niet veel meer overblijven. Over enige jaren zijn de foto's van Ger Dekkers historie en daarom is zijn werk dubbel zo belangrijk.

Jarenlang was hij voor mij, fotograaf bij *Het Oversticht*, op afstand een collega, een man die veel respect afdwong en die ik graag beschouw als een leermeester. 'De camera werd', schreef kunsthistorica Peggie Breitbarth*, 'zijn instrument voor de ontwikkeling van zijn vrij kunstenaarschap.

Dekkers' oog werd getroffen door vervreemde elementen in het landschap. Door mensen achtergelaten, verdwaalde voorwerpen, zoals buizen of afdekzeil. Het ging hem niet om het mooie plaatje, zoals in zijn documentaire fotografie, maar eerder om de blik, om het fenomeen kijken. De conceptuele kunst, die op dat moment uit Amerika overwaaid, landde bij Dekkers in vruchtbare aarde.'

Voor Uitgeverij Waanders in Zwolle drukte hij zijn stempel op talloze prachtige uitgaven over landschap en monumenten van Nederland. Zeker in Overijssel, zoals ook foto's uit de voormalige gemeente Zwollerkerspel laten zien. Deze, naar zijn eigen omschrijving, 'landschapswaarnemingen' vormen tegelijkertijd een blijvende herinnering aan Ger Dekkers.

* Zie het lemma 'Ger Dekkers' van Peggie Breitbarth in www.wieiswieinoverijssel.nl

Ger Dekkers in actie in 1982. (Foto Joos Lensink)

Auteurs

Annèt Bootsma - van Hulten (1953) is historicus. Zij is sinds 2000 eindredacteur van het *Zwols Historisch Tijdschrift*.

Jan Braakman (1960) is journalist en schrijver. Hij werkt als parlementair verslaggever voor weekblad *Boerderij* en is vrijwilliger bij het Informatiecentrum Canadese Begraafplaats in Holten. Hij schreef verschillende boeken over regionale oorlogsgeschiedenis en werkte mee aan een RTV-Oost documentaire over Canadese soldaten die in Holten begraven liggen. www.janbraakman.nl

Wim Huijsmans (1948) was jarenlang als archivaris verbonden aan het Gemeentearchief Zwolle en na de fusie aan het Historisch Centrum Overijssel. Hij is nu als vrijwilliger betrokken bij diverse historische projecten.

Frank Inklaar (1957) is historicus. Hij is werkzaam bij de faculteit Cultuur- en rechtswetenschappen van de Open Universiteit. Daarnaast was hij onder meer eindredacteur van *Zwolle-Zuid, Een geschiedenis tussen stad en IJssel* (2010) en auteur van *Aa-landen, Een geschiedenis in rood, groen en blauw* (2011) en *Ken je Zwolle* (2015).

Michael Klomp (1973) studeerde middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is gemeentelijk archeoloog bij de gemeente Zwolle en publiceert regelmatig over archeologisch onderzoek in Zwolle.

Joos Lensink (Zwolle, 1936) begon zijn loopbaan als bouwkundige en specialiseerde zich later in architectuur- en landschapsfotografie. Van 1963 tot 1995 was hij als fotograaf werkzaam voor Het Oversticht. Tevens was hij docent fotografie en film aan het Cultureel Centrum Cele te Zwolle. Hij droeg bij aan tientallen boeken, waaronder diverse afleveringen van *Het Jaarboek Overijssel*, over de geschiedenis van de provincie.

Piet den Otter (1952) is historicus en was jarenlang werkzaam bij het Historisch Centrum Overijssel. Hij is secretaris van de Stichting Zwolse Stolpersteine en onderzoekt de lotgevallen van Joodse Zwollenaren tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Steven ten Veen (1943) is bijna veertig jaar werkzaam geweest in de journalistiek. Bij de *Zwolse Courant* was hij ruim twintig jaar chef van de stadsredactie en bij de *Stentor* de eerste lezersredacteur. Na zijn vervroegde uittreding in 2003 is hij op vrijwillige basis redactioneel werk gaan doen.

Sander van Walsum (1957) is historicus, schrijver en verslaggever en commentator voor de *Volkskrant*. Van 2004 tot 2009 was hij voor deze krant correspondent in Berlijn. Hij schreef boeken over de Universiteit Utrecht tijdens de Duitse bezetting (*Ook al voelt men zich gewond*), het geloofsleven van Nederlanders (Geloofsartikelen) en twee romans (*De Afslag* en *Emma*).

Jan van de Wetering (1947) is werkzaam als tekstschrijver. Hij publiceerde onder meer de boeken *Vergeten levens* (2001), *Hoe schrijf ik geschiedenis* (2004), *De Zwolse canon* (2008) en *Een toekomst waarborgen* (2015). Van zijn hand verschijnen regelmatig artikelen in het *Zwols Historisch Tijdschrift*.

Colofon

Het **Zwols Historisch Tijdschrift** is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

Annèt Bootsma-van Hulten, eindredacteur,
Wim Coster, Wim Huijsmans, Frank Inklaar, Michael Klomp,
Harry Stalknecht, Steven ten Veen, Jan van de Wetering

Redactieadres

Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle
E-mail: annetbootsma@home.nl

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

Henja van Nieukerken, voorzitter
Martin Guldemon, secretaris
Hilbert van der Zwaag, penningmeester
Annèt Bootsma-van Hulten (ZHT), Jan Kam, Johan Teunis

Website

www.zwolsehistorischevereniging.nl

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging

Martin Guldemon
Pilotenlaan 29, 8017 GG Zwolle
E-mail: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Ledenadministratie en nieuwe leden

Adreswijzigingen en lidmaatschap:
www.zwolsehistorischevereniging.nl of tel. 038 4651735
Opzeggingen: vóór 1 december lopend kalenderjaar

Tarief lidmaatschap	25 euro per jaar
Bankrekening	NL46 INGB0005570775 tnv. Zwolse Historische Vereniging

Vormgeving, opmaak en druk ZHT

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)
Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog
Opmaak: Different Design Deventer
Druk: Zalsman, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, scan, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Kunst HUREN of KOPEN?

Ontvang nu
€ 100,-
spartegoed!

Vraag een
GRATIS proef-
plaatsing aan

IQ KUNST UITLEEN & GALERIE
MARSWEG 42 | ZWOLLE | **IQ.NL**
DI - VR: 10 - 17 uur | ZA: 11 - 17 uur

BESCHERM JE OGEN
NET ZO GOED ALS JE HUID

NICO BRILLEN & LENZEN

Diezerpoortenplas 30 - 32 • Zwolle • Tel: 038 - 421 88 61 • www.nicobrillenzwolle.nl

Zwolse Historische Vereniging

Vertelt al 35 jaar het 'Verhaal van Zwolle'

vier keer per jaar het *Zwols Historisch Tijdschrift*
en gratis toegang tot thema-avonden

**Word nu lid
voor slechts 25 euro per jaar!**

Opgave lidmaatschap via:
www.zwolsehistorischevereniging.nl

De Zwolse Historische Vereniging participeert in
het Erfgoedplatform Zwolle

Het Vrouwenhuis

ZWOLLE

Rondleiding op afspraak

038 422 48 23

www.vrouwenhuiszwolle.nl

Voorstraat 46, 8011 ML Zwolle

historisch
centrum
overijssel

> stadsarchief van Zwolle

www.historischcentrumoverijssel.nl

zalsman

Trots en kleurrijk

Zalsman. Dé grafimedia-partner om samen communicatieprojecten tot een succes te maken. Communicatie op papier en/of digitaal voor een eerlijke prijs met ongekend snelle levertijden. Een brede dienstverlening waarbij u centraal staat. Voor al uw wensen op het gebied van drukken, printen, web2print en logistiek hebben wij een passende oplossing. Of u nu regionaal of internationaal opereert, in de zorg, bedrijfsleven, sport of bij de overheid, wij helpen u graag van al uw producties en projecten een succes te maken.

T (038) 467 00 70
www.zalsman.nl

Drukken • Printen • ICT • Web2Print • Warehousing